

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav etnologie

Bakalářská práce

Adéla Adámková

Motiv tabu na vyslovení jména v českém slovesném folkloru

Motif of name taboo in Czech verbal folklore

Praha 2018

Vedoucí práce: PhDr. Petr Janeček, Ph.D.

Poděkování

Ráda bych zde poděkovala vedoucímu své práce PhDr. Petru Janečkovi, Ph.D. za cenné rady a pomoc při zpracování práce.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 18. dubna 2018

.....

Jméno a příjmení

Klíčová slova

tabu na vyslovení jména, tabu, slovesný folklor, prozaický folklor, český folklor, folklor, folkloristika

Key words

name taboo, taboo, verbal folklore, prosaic folklore, Czech folklore, folklore, folkloristics

Abstrakt

Bakalářská práce se zabývá motivem tabuizovaného jména v české prozaické folklorní tradici. Cílem práce je ucelený popis motivu a jeho jednotlivých variant v českém folkloru a jeho zasazení do kontextu folkloru evropského. K tomu využívá především folkloristických katalogů a konkrétních sbírek pohádek a pověstí. Práce se skládá z pěti částí. První část popisuje fenomén tabuizovaného jména tak, jak byl zaznamenaný a konceptualizovaný v antropologických výzkumech prováděných u společností z celého světa. Část druhá prezentuje, jakým způsobem pracují s motivem tabuizovaného jména mezinárodní folkloristické katalogy. Třetí část představuje úvod do problematiky tabuizovaných slov v českém prostředí. Čtvrtá a nejrozsáhlejší část práce se zabývá konkrétními postavami vystupujícími ve folklorních vyprávěních, u nichž se zákaz vyslovení jména vyskytuje. Tyto bytosti dělí do čtyř kategorií – démonické postavy, zvířata, lidé a Bůh. Poslední část, závěr, shrnuje nasbírané informace o problematice, poukazuje na podobnosti a rozdíly mezi jednotlivými variantami motivu a také mezi samotnými postavami a jejich projevy.

Abstract

Bachelor thesis is focused on motif of the name taboo in Czech prosaic folklore. The objective of this work is to make a comprehensive description of the motif and its forms in Czech folklore and its introduction into the context of European folklore. For this purpose it uses mainly folklore indexes and collections of folktales and legends. It consists of five parts. The first part describes phenomenon of the name taboo as it was recorded and conceptualized in anthropological researches conducted in many different societies around the world. The second part describes how international folklore indexes work with the motif of name taboo. The third part introduces into the issue of taboo words in the Czech context. The fourth and most extensive part of the work is focused on specific characters who appear in Czech folk narratives and whose names are taboo. These beings are classified into four categories – demonic characters, animals, humans and God. The last part, the conclusion, summarizes collected information about the phenomenon, describes similarities and differences between the different motif forms and between the characters themselves and their behavior.

Obsah

1. Úvod.....	7
2. Koncept tabu a tabuizovaného jména v antropologických vědách	9
2.1. Tabu	9
2.2. Magie slova a tabuizované jméno ve Zlaté ratolesti.....	10
3. Tabuizované jméno v evropských mytologiích a folkloru.....	14
3.1. Motif-Index.....	14
3.2. ATU	19
3.2.1. Typ ATU 400	19
3.2.2. Typ ATU 500	20
4. Problematika magie slova a tabuizovaných slov v českém prostředí	24
4.1. Jazyková tabu v českém jazyce	24
4.2. Magie slova v českém folkloru.....	26
5. Tabuizované jméno v českém folkloru	29
5.1. Démonické bytosti.....	30
5.1.1. Krakonoš	30
5.1.2. Čert/d'ábel	35
5.1.3. Vodník.....	39
5.1.4. Duchové	43
5.2. Zvířata.....	46
5.2.1. Vlk.....	46
5.3. Lidé.....	47
5.4. Bůh.....	49
6. Závěr.....	51
7. Bibliografie.....	53
7.1. Primární literatura.....	53
7.2. Sekundární literatura.....	54
7.3. Internetové zdroje	56

1. Úvod

Tématem této práce je motiv tabu na vyslovení jména v českém slovesném folkloru. Koncept tabuizovaného jména má široké množství uchopení a vyskytuje se napříč různými vědními obory. Obecná definice platná jak ve folkloristice, tak v oborech ostatních, mluví o tomto fenoménu jako o zákazu vyslovení jména osoby či předmětu. Porušení tohoto zákazu může být vědomé či nevědomé, má však obvykle za následek nějakou nepříjemnou událost (nejčastěji přivolání bytosti, kterou označuje).

Práce má za úkol popsat fenomén tabuizovaného jména v českém slovesném folkloru (omezí se však z důvodu rozsahu pouze na folklor prozaický) a poukázat na jeho funkce v jednotlivých folklorních žánrech. Zaměří se rovněž na komparaci jeho nejvýraznějších podob s ekvivalenty z prostředí folkloru evropského (nejčastěji středoevropského). Důležitými otázkami je, zda existuje specifická podoba tohoto motivu v prostředí českého folkloru ve srovnání s folklorem evropským a zda se funkce tohoto motivu skutečně mění v různých folklorních žánrech.

Téma práce je poměrně neobvyklé, v českém prostředí se mu nedostalo příliš pozornosti a celkově téměř není zpracované, ačkoliv o něm lze najít různé zmínky (zejména v textech folkloristky Dagmar Klímové).

Místo anglického výrazu „name taboo“ je v práci použito několik jiných překladů, jejichž význam je shodný či velmi podobný. Jedná se o fráze „tabu na vyslovení jména“, „tabuizované jméno“ a „zákaz vyslovení jména“, doslovný překlad „tabu na jméno“ zůstane vynechán, protože se zdá příliš kostrbatý.

Úvodní část práce tvoří kapitoly, které se zabývají obecnějšími tématy souvisejícími s tabuizovaným jménem (tabu, magie slova) a konceptem tabuizovaného jména v sociokulturní antropologii a etnologii.

Další kapitoly shrnou motiv tabu na vyslovení jména tak, jak je popsán v mezinárodních folkloristických katalozích *Motif-Index* a ATU (pro přehlednost jsou u mezinárodních ATU typů již v této kapitole uvedeny i jejich české ekvivalenty).

V případě hlavní části, která se zaměří na tabuizované jméno v českém folkloru, čerpá práce především z českých folkloristických katalogů a primárních zdrojů, což jsou v tomto případě konkrétní folklorní sbírky.

Protože je motiv tabuizovaného jména ve většině případů spojen s konkrétní folklorní postavou, je tomu uzpůsobena také klasifikace, a proto je hlavní část práce rozdělena ne na

základě variant motivu nebo folklorních žánrů, ale podle jednotlivých postav, u kterých se zákaz vyslovení jména vyskytuje. Tyto postavy jsou rozděleny do čtyř kategorií – zvířata, lidé, démonické postavy a Bůh (což je sice kategorie velmi úzká, ale vzhledem k častému výskytu motivu u této postavy a nezařaditelnosti do kategorií ostatních je vytvořena jako samostatná).

Každá z postav je podrobněji popsána, je specifikován její původ, podoba a typické projevy, což je důležitý krok k pochopení toho, proč se tabuizované jméno vyskytuje právě v jejich případě.

Dalším z důvodů, proč by nebylo praktické uzpůsobit klasifikaci podle folklorních žánrů je ten, že velké množství postav (jedná se především o démonické bytosti – konkrétně vodník, čert a Krakonoš) se nevyskytuje pouze v jednom specifickém žánru, ale mezi žánry volně přechází (nejčastěji mezi pohádkami a pověstmi). U podrobnějšího popisu každé z nich je ale pochopitelně specifikováno, ve kterých žánrech se vyskytuje a jak ve kterém žánru či konkrétním narativu mění jak postava, tak motiv svou podobu.

Nejvýraznější kategorií jsou nepochybně bytosti démonické, v jejichž případě se zákaz vyslovení jména vyskytuje nejčastěji. Mezi ně jsou zařazeny nejvýraznější z nich – z tradičních vyprávění čert/d'ábel, vodník, Krakonoš a z vyprávění současných Krvavá Mary a duchové z dětských pověstí o vyvolávání duchů.

2. Koncept tabu a tabuizovaného jména v antropologických vědách

2.1. Tabu

Jedna z obecných definic říká, že tabu je „*sociální zákaz nebo omezení sankciované prostředky, jež přesahují společnost.*“ (Vrhel, 2007, p. 1042) Výraz „tabu“ pochází z polynéštiny (konkrétně z tonžského jazyka), do angličtiny ho zavedl britský mořeplavec J. Cook. Úkolem tabu je oddělit vše (osoby, předměty, činnosti), co je božské, sakrální nebo nečisté, od každodenního života. (Vrhel, 2007)

Podle jiné definice je tabu „*zvláštní třída sociokulturních regulativů, zahrnující něco zapovězeného, nedotknutelného vůbec, všechno, co není člověku dovoleno užívat*“ (to může být např. konkrétní potravina, předmět, místo). (Malina, Soukup, 2009, str. 4088)

J. G. Frazer tabu popisuje jako primitivní a iracionální chování, jehož pomocí se lidé snaží potenciálně nebezpečné osoby nebo předměty „*odloučit od ostatního světa tak, aby je hrozící duchovní nebezpečí ani nedostihlo, ani se z nich nešířilo.*“ (Frazer, 2012, p. 251)

Inspirován Frazerem, začal se o tabu zajímat S. Freud. Tabu dává do souvislosti s totemismem. Podle Freuda má tabu dva významy, „*na jedné straně se jím rozumí posvátné, posvěcené, na druhé pak hrozivé, nebezpečné, zakázané, nečisté.*“ (Freud, 1991, p. 22)

Tématu tabu se věnoval také C. Lévi-Strauss, jenž tabu, především tabu incestní, zařadil mezi kulturní univerzálie.

Zaměříme-li se na některá pojetí tabu v antropologii, podle A. R. Radcliffa-Browna je tabu způsob k vyzdvižení významu konkrétních osob, případně předmětů (Radcliffe-Brown, 1939), podle M. Douglas vzniká tabu v případě rozporu mezi lidmi a kulturou. (Douglas, 2003)

S tabu je velmi často spojován také trest za jeho porušení. V některých případech je trestání překročení tabu přenecháno vyšší moci, přichází tedy automaticky od bohů (Freud, 1991), obecně je však jeho porušení považováno za čin nemorální a nepřírozený a bývá sankciováno samotnou společností. (Malina, Soukup, 2009)

Tabu lze rozdělit na vědomá a nevědomá, trvalá (spojená např. se zemřelým panovníkem) a dočasná (která se týkají krátkodobých záležitostí, např. menstruace, přípravy na bitvu), individuální a intrapsychická. (Kraft, 2006)

2.2. Magie slova a tabuizované jméno ve Zlaté ratolesti

Zlatá ratolest (v původním názvu *The Golden Bough*) je jedním ze základních a zřejmě také nejrozsáhlejších děl klasické antropologie. Jejím autorem je James George Frazer. Kniha vycházela postupně od roku 1890, její poslední vydání obsahovalo již dvanáct svazků. Obecně se tato komparativní studie zabývá mýty, náboženstvím a především magií. Frazer, představitel evolucionismu, popisuje magii jako jakousi pseudovědu spojenou s „primitivními“ společnostmi. Zabýval se také fenoménem tabu, který spojuje s archaickým náboženstvím a jeho chápáním světa. Inspirací pro název díla je koncept kněžského nástupnictví praktikovaný v posvátném háji zasvěceném římské bohyni Dianě. Ten spočíval v tom, že uchazeč musel utrhnout zlatou ratolest a následně porazit a zabít v souboji stávajícího kněze, aby mohl nastoupit na jeho místo. (Frazer, 2012)

Protože Frazer tématu tabuizovaného jména věnoval ve Zlaté ratolesti poměrně velký prostor, příklady představující podobu zákazu vyslovení jména v každodenním životě převážně nativních společností (Frazer v této kapitole zmiňuje společnosti z celého světa, které byly v jeho době živě zkoumané, o evropském prostředí mluví pouze zpětně v odkazech na dávnou historii [starověké Řecko, Řím]) jsou zde uvedeny právě tak, jak je zaznamenává, ačkoliv alespoň v některých případech jsou doplněné o primární zdroje.

Koncept tabuizovaného jména je spjatý s vírou v magii, konkrétně s vírou v magickou sílu slova a jeho magické propojení s tím, co označuje. Nejzákladnější antropologická definice magie jako takové mluví o tzv. sympatetické magii, která se dělí na magii homeopatickou a magii kontaktní. Homeopatická magie pracuje na principu podobnosti a na víře, že podobné způsobuje podobné. Magie kontaktní předpokládá, že věci, které byly jednou v kontaktu, zůstanou v určitém spojení i po svém rozdělení, a je tak možné, aby na sebe dále působily. (Frazer, 2012) O magii slova, přesněji o magii jména, Frazer říká, že jde o „*spojení mezi jménem a osobou či věcí, kterou slovo označuje, není jen libovolnou nebo pomyslnou asociací, ale je skutečným, existujícím svazkem, který obojí spojuje tak, že kouzlo může na člověka zapůsobit stejně snadno pomocí jména jako pomocí jeho vlasů, nehtů nebo jiné hmotné částičky jeho bytosti.*“ (Frazer, 2012, str. 274) Z tohoto výroku lze usoudit, že magii jména je možné zařadit pod magii kontaktní.

Tabuizovaná jména řadí Frazer do kategorie tabuizovaných slov (tabu rozděluje do kategorií tabuizovaných činností [např. zákaz požívání určitého jídla, pití, ukazování tváře, opuštění domu], tabuizovaných osob [např. náčelníci a králové, ženy v době menstruace, vrahové], tabuizovaných předmětů [např. ostré nástroje, krev, železo] a tabuizovaných slov).

Tabuizovaná slova dělí na tabuizovaná osobní jména, tabuizovaná jména příbuzných, tabuizovaná jména mrtvých, tabuizovaná jména králů a jiných posvátných osob a tabuizovaná jména bohů. (Frazer, 2012)

Jak již bylo řečeno, zákaz vyslovení jména, ať již svého či cizího, se objevuje především u společností, jež se vyznačují vírou v magii. Spojení mezi jménem a osobou či věcí je podle ní reálné, jméno je považováno za součást sebe sama, stejně jako např. fyzické části těla. V každodenním životě se projevovala různými předpisy a pravidly o zatajení jména. (Frazer, 2012)

Tato víra je poměrně univerzální a vyskytuje se u různých společností po celém světě. Např. členové etnik střední Austrálie zatajují své jméno ze strachu, že kdyby ho znal nějaký kouzelník, mohl by mu tak ublížit. Objevuje se dokonce víra, že samotná znalost jména přináší určitou moc a s ní tak prostředky jak uškodit. U australských Arandů jako opatření proti tomu dostává každý člen kmene své *Aritna Churinga* (lze přeložit jako tajné jméno), které mu po narození udělí starší kmene. Toto jméno lze vyslovit pouze šeptem při specifických příležitostech, nikdy ovšem v přítomnosti osoby, jež nepřísluší ke společenství. (Spencer, Gillen, 1899)

U severoamerických Odžibwejů pochází zákaz vyslovení vlastního jména z představy, kterou zde učili každé dítě, totiž že když budou své jméno často opakovat, přestanou růst. (Jones, 1861) V jiném případě je jméno tak spojené se svým nositelem, že může nastat nebezpečí pouze v případě, vysloví-li své jméno daná osoba. Pokud tak učiní někdo jiný, žádné negativní účinky nastat nemohou. (Frazer, 2012) U severoamerických Apačů byla zaznamenána situace, kdy válečník odmítl říct své jméno, když však přišel jiný válečník, učinil tak po požádání za něj. (Bourke, 1892) Frazer (2012) uvádí, že se stejným jevem se lze setkat také u etnik v Britské Kolumbii, ve východní Indii, u Papuánců a Nufoorů na Nové Guinei, u Melanésanů či u kmenů v jižní Africe.

V některých případech se zákaz vyslovení jména vztahuje pouze na určité období či situaci, v nichž se musí dodržovat. Velmi zajímavý příklad se týká afrického etnika Nandi, podle jehož tradic nesmí být vyslovována jména jeho válečníků v době, kdy jsou na loupežné výpravě. V této době se o nich může hovořit pouze jako o ptácích. Zmíní-li se někdo o některém z válečníků, bývá mu řečeno: „*Mo-o-mwa-i tarit che-mi-i parak*“ (v překladu „*Nemluv o ptácích, kteří jsou v nebesích.*“). (Hollis, 1909, p. 43) Frazer (2012) dále zmiňuje obdobné příklady zákazu vyslovení jména, např. u Bangalů nesměla být vyslovována jména rybářů v době, kdy byli na lovu. Činilo se tak kvůli víře v to, že v řece žijí duchové, kteří kdyby zaslechli rybářovo jméno, zařídili by, aby neměl žádný úlovek.

Stejně jako vlastní jména, bývá v některých případech zapovězeno vyslovit také jména příbuzných (nejčastěji se jedná o jména manželů a manželek, ženiných rodičů a manželova otce). Tento fenomén je poměrně rozšířený, vyskytuje se v rozličných podobách u mnoha společností. Často dochází k používání rozsáhlých množství zástupných označení, protože slova používaná pro jména jsou většinou také označení pro předměty každodenní potřeby. (Frazer, 2012) Např. u afrických Kafrů je ženám zakázáno vyslovit rodné jméno svého manžela, tchána a také všech dalších manželových mužských příbuzných. Protože bylo zakázáno také vyslovit slova, která by se jménům jen podobala, došlo ke vzniku tzv. „ženské řeči“. Ta se od běžné lišila, protože obsahovala množství zástupných slov. (Frazer, 2012)

Zákaz vyslovení jména zesnulého je rovněž univerzálním jevem. Souvisí převážně s vírou, že když je jméno mrtvého vysloveno, přivolá se tím jeho duch, který podle toho soudí, že jeho příbuzní dostatečně netruchlí. Když už jméno mrtvého musí být vysloveno, činí se tak pouze šeptem. Vyslovení jména mrtvého před příbuznými bývá u některých společností považováno za velkou urážku a může být trestáno až smrtí. Frazer (2012) zdůrazňuje, že zákaz vyslovení jmen mrtvých je velmi rozšířený (na Sibiři, v jižní Indii, u Mongolů, v Africe, na Filipínách, Borneu, Madagaskaru). I z tohoto důvodu se mnohdy nedávala jména zemřelých nově narozeným, věřilo se, že by si pro svého jmenovce přišel duch zemřelého a odvedl ho do země duchů. (Frazer, 2012) Někdy se zákaz vyslovení jména přenesl i na příbuzné, aby ducha nepřilákalo často opakované známé jméno. (Frazer, 2012)

Jména králů a dalších posvátných osob a slova jim podobná bylo zakázáno vyslovit ze stejného důvodu jako jiná vlastní jména. Často panovala víra, že znalostí jména je možné dané osobě pomocí magie ublížit. Panovníci byli obvykle označováni titulem, případně zástupnými pojmenováními jako „vznešený“, „dokonalý“, „potomek andělů“ atd. (Frazer, 2012)

Z důvodu, že existovalo tak velké množství jmen, která nesměla být vyslovena (vlastní jména, příbuzní, mrtví, králové, náčelníci), a většina z nich označovala každodenně používané předměty, docházelo u mnohých jazyků k velmi rychlým proměnám. Vznikala množství zástupných pojmenování, jež se lišila kmen od kmene. Proto i společnosti, které používaly stejný jazyk, měly často rozdílné výrazy pro různé věci, navíc s přihlédnutím k existenci různých dalších „ženských jazyků“, byly některé dialekty stejného jazyka často velmi odlišné (např. u afrických Zuluů). (Frazer, 2012)

U kapitoly tabuizovaných jmen bohů uvádí Frazer egyptský mýtus o Ísis, která se pomocí Isti chtěla stát bohyní, a bohovi Re. Ísis sebrala starému bohu slinu, z níž smísením s hlinou uhnětlá hada. Hada položila na cestu, a když po ní Re procházel, had ho uštkl. Re měl

v sobě ukryté jméno, jež mu dali rodiče a nikdy ho nevyslovil, aby mu nemohl uškodit žádný čaroděj. Ísis řekla, aby jí to jméno sdělil, že prý muž, který je nazván jménem, bude žít. Re přenesl své jméno ze své hrudi do její, Ísis se tak stala královnou bohů a nechala jed z Reova těla odejít. (Frazer, 2012) Stejně jako v předchozích příkladech i v egyptské mytologii se objevovala představa jména jako součásti těla, něčeho, co svým způsobem fyzicky existuje a je možné to také přenést na jiné osoby.

Pojetí jména jako součásti těla (a z toho pramenící nutnosti ho skrývat z důvodu ochrany před magickými silami) je jedna z nejzajímavějších informací, které se lze dozvědět z Frazerových kapitol věnovaných tabuizovanému jménu. Díky této víře docházelo k výrazným zásahům do každodenního života nativních společností (především co se týče jazyka a velmi rychlých proměn v jeho slovní zásobě).

V evropském prostředí víra v magickou sílu jména nikdy tak velkým způsobem do každodenního života nezasáhla, ačkoliv především v období středověku svou roli také měla. V dnešní době lze pozůstatky této víry nalézt ve folkloru a mytologiích, objevuje se ale také v etymologii některých slov, která vznikla jako opisná pojmenování různých démonických postav a dodnes se používají.

Ve Frazerově klasifikaci tabuizovaných slov si lze povšimnout, že je zde většinou opomíjen aspekt zákazu vyslovení jména zlé bytosti či pouze osoby, jež by mohla znamenat nebezpečí (s výjimkou jmen zemřelých). Aby se člověk vyhnul zlému, je zakázáno vyslovit jeho vlastní jméno, díky němuž by mohl být ovládán. Naopak je tomu ve folkloru, kdy je ve většině případů zapovězeno vyslovit právě jméno nebezpečné bytosti.

3. Tabuizované jméno v evropských mytologiích a folkloru

Protože je práce zaměřena především na fenomén tabuizovaného jména v kontextu českého folkloru, není možné věnovat se ostatním evropským zemím tak důkladně. Pro přiblížení toho, jak vypadá v evropském kontextu, bude motiv představen tak, jak je zaznamenán v největších folkloristických katalozích – tedy v *The Types of International Folktales* (dále jen ATU) a *Motif-index of folk-literature* (dále jen *Motif-Index*).

Vznik těchto katalogů je spojen s finskou historicko-geografickou školou. Finská škola se začala formovat až na přelomu 19. a 20. století, její počátky se však pojí již s vydáním eposu Kalevala, který sestavil z původních lidových zpěvů a roku 1835 poprvé vydal, Elias Lönnrot. S tím začal zájem o komparativní studium folkloru, především v severní Evropě. Studium Kalevaly se dále zabýval Lönnrotův žák Julius Krohn. S Krohnovou prací vznikl také nový přístup ke zkoumání folklorních textů, tzv. historicko-geografická metoda, jejíž pomocí Krohn zkoumal vznik a migraci kalevalických textů. Metodu dále rozpracoval jeho syn Kaarle Krohn. (Wilson, 1976)

Historicko-geografická metoda je založená na sledování migrace různých folklorních forem (nejčastěji však pohádek) a hledání jejich původu. Vlivu migrace si všimli již bratři Grimmové, nepovažovali ho ale za tolik důležitý. Je značně kritizována za hledání tzv. praformy (Urform) pohádky, ze které by dále vznikaly její další varianty. Její přínos je však neopomenutelný – „*vypracovala soubor badatelských postupů a pravidel, dala podnět k rozsáhlé činnosti sběratelské a katalogizační, položila základy mezinárodní folkloristické organizaci*“. (Sirovátka, 1991, pp. 11–12) Díky zájmu o katalogy a hromadění nasbíraného materiálu také vznikl větší prostor pro folklorní komparatistiku. (Sirovátka, 1991)

3.1. Motif-Index

Motif-index je mezinárodní katalog folklorních motivů. Jako motiv je chápána nejmenší jednotka utvářející děj, na níž se dá vyprávění rozdělit, každé vyprávění se skládá z množství motivů. Tento katalog sestavil americký folklorista Stith Thompson a nachází se v něm motivy z nejrůznějších typů vyprávění (pohádek, pověstí, mýtů atd.). Katalog je seřazený do kategorií (Mytologické motivy, Mytická zvířata, Tabu, Magie, Mrtví, Zázraky, Ogři, Zkoušky, Rozum a hloupost, Podvody, Zvraty štěstěny, Předurčení, Možnost a osud,

Společnost, Odměny a tresty, Zajetí a útěky, Nepřirozená krutost, Sex, Povaha života, Náboženství, Charakterové rysy, Humor, Různé), které jsou označeny písmeny A–Z (chybí písmena I, O, W), a podkategorií označených čísly.

Motiv tabuizovaného jména se pochopitelně nachází v kategorii C – Tabu. Lze ho nalézt pod obecným motivem C430. Name tabu. Thompson věnoval kategorii *Name tabu* poměrně dost prostoru a zaznamenal velké množství variant motivu, lze tedy říci, že jeho výskyt je v evropském (potažmo světovém) folkloru celkem častý. Varianty motivu, které zaznamenal, jsou tyto:

- C430. Name tabu: prohibition against uttering the name of a person or thing. (Tabu na vyslovení jména: zákaz vyslovení jména osoby nebo věci.)
- C431. Tabu: uttering name of god (or gods). (Tabu: pronesení jména boha [nebo bohů].)
- C432. Tabu: uttering name of supernatural creature. (Tabu: vyslovení jména nadpřirozené bytosti.)
 - C432.1. Guessing name of supernatural creature gives power over him. (Získání moci nad nadpřirozenou bytostí uhodnutím jejího jména.)
- C433. Tabu: uttering name of malevolent creature. (Tabu: pronesení jména zlého stvoření.)
 - C433.1. Person obnoxious for his sins spoken of as "the other". (Osoba, která je kvůli svým prohřeškům označována za „toho druhého“.)
 - C433.2. Dangerous animals not to be named. (Nebezpečná zvířata nesmí být jmenována.)
- C435. Tabu: uttering relative's name. (Tabu: pronesení jména příbuzného.)
 - C435.1. Tabu: uttering spouse's name. (Tabu: pronesení jména manžela/manželky.)
 - C435.1.1. Tabu: uttering name of supernatural wife. (Tabu: pronesení jména nadpřirozené manželky.)
 - C435.1.1.1. Woman (fairy) causes twofold death of mortal husband who utters her name. (Žena [nadpřirozená bytost] způsobí smrt smrtelného manžela, který vyslovil její jméno.)
 - C435.2. Tabu: uttering name of other close relations. (Tabu: vyslovení jména dalších blízkých příbuzných.)
 - C435.2.1. Tabu: uttering name of sister-in-law. (Tabu: vyslovení

jména švagrové.)

- C436. Tabu: disclosing own identity. A supernatural person must not tell who he is. (Tabu: prozrazení vlastní identity. Nadpřirozená bytost nesmí říct, kdo je.)
- C437. Tabu: giving child a name lest it die early. (Tabu: pojmenování dítěte po předčasně zemřelém.).

Jako další by bylo ještě možné zařadit motivy:

- C32.2.1. Tabu: asking name of supernatural husband. (Tabu: tázání se na jméno nadpřirozeného manžela.)
- C51.3. Tabu: revealing name of god. (Tabu: odhalení jména boha.).

(Thompson, 1955)

Následující příklady se pokusí obsáhnout co nejvíce zmíněných variant motivu, ačkoliv nebudou všechny, některé se, podle odkazů, které Thompson uvádí, v evropském kontextu ani nevyskytují (C435.2., C435.2.1.). Uvedené příklady vychází převážně z odkazů, jež k motivům Thompson přiřadil. Protože Thompson zaznamenává materiál nejen folklorní, ale také mytologický, zastupují zde použité příklady také obě kategorie, ač jsou odlišené.

Motiv C431. (Tabu: pronesení jména boha [nebo bohů].) se vyskytuje v již zmíněném mýtu, jenž popisuje Frazer (přestože se nejedná o evropské prostředí).

Motiv C432. (Tabu: vyslovení jména nadpřirozené bytosti.) se objevuje velmi často. V islandském folkloru nalezneme pověst *Pastorova dcera a elf*, v níž dívka vyslovením slova elfa přivolá:

*„Jeden pastor měl moc pěknou dceru. Jednou šla řeč o skrytcích neboli elfech a tehdy pastorova dcera povídá: ‚Klidně se provdám za elfa, bude-li to hodný muž.‘
Pastor dal dceři políček a řekl, že si nevidí do pusy.*

O něco později spatřilo jedno dítě z fary neznámého muže, jak přijíždí k faře, u vrat seskočí s koně, vejde dovnitř, popadne pastorovu dceru za ruku, vyvede ji ven, posadí za sebe na koně a odjede pryč.“

(Árnason, 2008, p. 61)

Jako příklad bylo vyprávění vybráno z toho důvodu, že tato podoba motivu se velmi často vyskytuje také v českém folkloru.

Elfové jsou v islandské folklorní tradici poměrně silně zastoupeni. Árnason sesbíral velké množství pověstí a pohádek, které o nich vypráví. Elfové žijí v horách a kopcích, lidem

skryti, v kontaktu s lidmi konají někdy dobro, jindy zlo, někdy se do člověka i zamilují. Celkem často se objevuje motiv, kdy lidská žena pomáhá elfské ženě při porodu. (Árnason, 2008)

Konkrétnější podoba tohoto motivu C432.1. (Získání moci nad nadpřirozenou bytostí uhodnutím jejího jména.) odpovídá typu ATU 500 a bude mu věnováno více prostoru v následující kapitole.

U motivu C433. (Tabu: pronesení jména zlého stvoření.) a především jeho varianty C433.2. (Nebezpečná zvířata nesmí být jmenována.), se Thompson odkazuje na inuitskou tradici, příklad však snadno nalezneme i v českém folkloru. Jedná se o postavu vlka, která bude více rozvedena v klasifikaci českého folkloru.

Motiv C435. (Tabu: pronesení jména příbuzného.) a zároveň i jeho specifitější varianty C435.1. (Tabu: pronesení jména manžela/manželky.) a C435.1.1. (Tabu: pronesení jména nadpřirozené manželky.) je možné nalézt v irské mytologii a rovněž také v irském folkloru. Vyskytují se zde bytosti, které jsou nazývány „fairies“, stvoření s nadpřirozenou mocí. Byla nevyzpytatelná, dokázala pomáhat i škodit. Tyto bytosti ovšem nebyly obvykle nazývány pojmem „fairies“, pro jejich označení existovala řada eufemismů používaných místo něj (nejčastěji lze narazit na označení „fairy folk“ [Cross, 1996]). Užívání těchto eufemismů mělo zabránit tomu, aby byly bytosti přivolány, nebo tomu, aby byly uraženy. Nejčastěji tyto bytosti žijí v tzv. „fairy-mound“. Vyskytovaly se i případy, kdy se do sebe člověk a tato nadpřirozená bytost (nejčastěji žena) zamilovali. Takový případ se objevuje ve vyprávění z irské mytologie *The Debility of the Ulstermen*. To vypráví o muži a nadpřirozené ženě, kteří se do sebe zamilovali, žena však muže žádala, aby se o ní nikde nezmiňoval, nejmenoval ji. Muž se však prořekl a král ženu donutil vyslovit své jméno. Žena to považovala za projev neúcty vůči sobě a odešla. (Cross, Slover, 1996, pp. 208–210) K tomuto vyprávění lze zařadit i některé motivy další – C432. (Tabu: vyslovení jména nadpřirozené bytosti.), C32.2.1. (Tabu: tázání se na jméno nadpřirozeného manžela.)

Motiv C436. (Tabu: prozrazení vlastní identity. Nadpřirozená bytost nesmí říct, kdo je.) nalezneme u dvou poměrně výrazných mytologických vyprávění.

Příkladem z keltské mytologie je vyprávění o Connlovi, synovi Kukulína (pův. Cu Chulainn). Tyto postavy jsou spojené s irskými mýty, nachází se konkrétně v *Ulsterském cyklu*. Kukulín je zřejmě největším hrdinou, jenž se vyskytuje v irských mýtech. Connla byl synem Kukulína a Aife, královny Alby, kterou Kukulín porazil v boji, a jedním z jeho přání bylo, aby mu dala syna. Kukulín jí dal svůj prsten a řekl jí, že až chlapec vyroste tak, že mu prsten nebude ani moc velký, ani moc malý, má ho vyslat, aby svého otce našel. Do té doby

však nesmí nikomu prozradit své jméno ani původ. Pojmenoval chlapce Connla. Poté se vrátil do Irska. Po sedmi letech se u pobřeží Irska objevila loď, na níž byl mladý muž. Když se ho ptali, kdo je a odkud pochází, odmítl jim odpovědět. Dostal se do hádky a následně také do boje s Kukulínem a během potyčky ho Kukulín zabil. Až poté zjistil, že má na prstě jeho prsten a došlo mu, že zabil svého syna. (Cross, Slover, 1996, pp. 172–175)

Kukulín zřejmě nepředpokládal, že jeho syn vyroste tak rychle, ačkoliv v jeho případě k tomu došlo také. Říká se, že Kukulínovým otcem byl sluneční bůh Lugh, Connla měl tedy také zčásti božský původ. (Cross, Slover, 1996)

Motiv C436. se vyskytuje také v řecké mytologii. Když se hrdina Odysseus na cestě do Ithaky ocitl na ostrově Kyklopů, byl se svými muži uvězněn kyklopem Polyfémem, který začal Odysseovy muže požírat. Odysseus se ho rozhodl přelstít, opil ho, a když kyklop usnul, probodl mu oko rozžhaveným kyjem. Předtím se ho ale Polyfém ptal na jméno a Odysseus mu řekl, že se jmenuje Nikdo. Když tedy začal obr křičet, že byl oslepen, a jeho druhové se ho ptali, kdo mu to udělal, odpověděl jim, že Nikdo. Mysleli si tedy, že je jen blázen. Odysseovi se zbytkem posádky se poté podařilo díky další lsti uniknout. (Homér)

Motiv C437. (Tabu: pojmenování dítěte po předčasně zemřelém.) je zřejmě nejdůkladněji zaznamenan v inuitském folkloru. Mezi Inuity panovala víra, že pojmenováním dítěte po zemřelém získá dítě jeho vlastnosti. (Rasmussen, 1921) To má pozitivní účinek např. ve vyprávění o Qujavarssukovi, v němž se vyskytuje muž toho jména, který byl silný a uznávaný, ale zemřel hladem během výpravy. Když se narodilo dítě, rozhodli se, že ho pojmenují po něm, dítě potom bylo silné. (Rasmussen, 1921)

Byly to ovšem i vlastnosti špatné, které se mohly přenést z mrtvého na dítě. Ve vyprávění *Jak pastorkovi rozčtvrtili macechu* se objevuje zlá žena, která se starala o sirotka. Byla rozčtvrcena, protože ji podezřivali, že očarovala jednoho z mužů a tím zavinila jeho smrt. Sirotka si vzal na starost jiný z mužů. Když chlapec vyrost, oženil se. „*Žena otěhotněla a porodila dceru. Když pro ni hledali jméno, uslyšeli před domem otčima, jak si mumlá: „Jen aby to nebyla ta, kterou bratři rozčtvrtili!“*“ (Áron z Hůrky, 2016, pp. 400–408) V tomto případě se muž bál, aby po ní dítě nepojmenovali, protože by tím získalo její vlastnosti, které by byly nevídané.

3.2. ATU

Mezinárodní katalog ATU (pojmenován po svých autorech – Antti Aarne, Stith Thompson, Hans Jörg Uther) mapuje pohádkové typy. Jako typ Aarne popisuje takovou podobu narativu, pro jejíž základ slouží úplné vyprávění. První podobu tohoto katalogu vytvořil právě Aarne na začátku 20. století. V pozdějších letech Aarneho katalog dvakrát zrevidoval a značně rozšířil Thompson (Aarne původně katalogizoval pouze některé materiály švédské a dánské a sběry bratří Grimmů). Vznikla tak klasifikace AT (AaTh), která sleduje materiály pocházející převážně z Evropy a západní Asie. Posledního velkého rozšíření a zároveň také mnohých úprav od německého folkloristy Uthera se dočkal katalog roku 2004. Vznikla současně poslední klasifikace ATU rozšířená na 2399 typů a tedy i jeho dnešní podoba. (Luffer, 2006)

Katalog dělí pohádkové typy na zvířecí pohádky (typ 1–299), kouzelné pohádky (typ 300–749), legendární pohádky (typ 750–849), realistické pohádky (typ 850–999), pohádky o hloupé nestvůře (typ 1000–1199), anekdoty a vtipy (typ 1200–1999) a pohádky kumulativní a ostatní (typ 2000–2399).

Podle Thompsonova katalogu motivů ATU zaznamenává pouze dva typy, v nichž se motiv tabuizovaného jména výrazně vyskytuje. Oba se nachází v kategorii kouzelných pohádek, jedná se o typy ATU 400 – *The Quest for a Lost Bride* (Výprava za ztracenou nevěstou) a typ ATU 500 – *Rumpelstiltskin*.

3.2.1. Typ ATU 400

Typ ATU 400 – *Výprava za ztracenou nevěstou* se nachází v kategorii kouzelných pohádek a podkategorii *Supernatural or Enchanted Wife (Husband) or Other Relative* (Nadpřirozená nebo kouzelná manželka [manžel] nebo jiný příbuzný). Grimmovská verze vypráví o mladém bubeníkovi, který našel jednou u jezera tři kusy bílého prádla. Jeden z nich si vzal a odnesl. Když usínal, zdálo se mu, jako by někdo volal jeho jméno. U jeho postele se vznášela ženská postava, která plakala, vyprávěla mu, že je princezna a že je spolu se svými sestrami v moci zlé čarodějnice, a že se chodí se sestrami koupat k jezeru, jenže on jí sebral šaty, takže z něj nemůže vyjít. Slíbil jí, že jí šaty vrátí a vysvobodí z moci čarodějnice. Vydal se na cestu, přesvědčil obry, aby ho odnesli až k zámku, kde byla princezna uvězněna. Čarodějnice ho pustila dovnitř a pohostila ho. Další den mu dala úkol, aby náprstkem odnesl

všechnu vodu z rybníka. Nebyl schopen to udělat, ale přišla za ním dívka s obědem, řekla mu, ať se prospí. Když se probudil, byl úkol hotov. Totéž se opakovalo s dalšími úkoly. Dostali se spolu s dívkou z moci čarodějnice a chtěli se vzít. Chlapec na princeznu však kouzlem zapomněl a po čase si měl brát jinou. Princezna se k němu snažila opět mluvit ve spánku, volala ho jménem, ale on vždy tvrdě spal a neslyšel ji. Až poslední noc před svatbou chlapec nevyopil víno, které mu nalévali, slyšel princeznino volání a vzpomněl si. (Hunt, 1884)

Podobná vyprávění zaznamenává i Tille pod názvem *Dívka kouzelnice*. (Tille I, 1929, pp. 219–229), pouze v jednom se ale nachází motiv, kdy princezna volá chlapcovo jméno a on si na ni vzpomene. Jedná se o vyprávění o dvou dětech, které byly jako malé vyměněné divou ženou za podhozence a je divá žena dala čarodějům. Ti je nechtěli pustit, dokud chlapec nevykoná nesplnitelné úkoly (dřevěnou sekyrou kácet duby, postavit zámek z peří ptáků a vysušit rybník). Úkoly za něj splnilo děvče tím, že třikrát zvolalo zařikadla: „*Duby kácejte se, dříví štípej se, do sedmi sáhů skládej se.*“, „*Ptáci chytejte se, peří trhej se, zámku do dvou poschodí stav se.*“ a „*Vodo vylévej se, rybníku suš se.*“. Děti se těšily, že po splnění úkolů půjdou domů, ale zaslechly, že se je čarodějové namísto toho chystají roztrhat, rozhodly se tedy utéct. Na útěku se dívka změnila v rybník, a když z ní čarodějnice, která je dohonila, pila, zvolala dívka třikrát: „*Klochtej, bábo, klochtej, až rozpukneš.*“, a bába praskla. Chlapec – princ – se vrátil domů a na dívku zapomněl. V den domluvené svatby s princeznou přišly dívka do sálu s klecí holubů, kterým řekly: „*Zobkejte, holoubci, zobkejte, však jste upřímnější než Bujárek k Surii.*“ V tu chvíli chlapec dívku poznal a místo princezny si vzal ji. (Kulda In Tille I, 1929, pp. 226–228)

Až na drobné odchylky jsou tato dvě vyprávění shodná.

Hledaný motiv se zde objevuje ve zcela jiné podobě než u většiny ostatních případů, vyslovení jména slouží ke zlomení kletby, tedy podle obecného názoru k události pozitivní. Zčásti se o formu tabu nepochybně jedná, na druhou stranu se nabízí otázka, zda by tento příklad nereprezentoval lépe jen jisté představení magie jména.

3.2.2. Typ ATU 500

Tento typ je v ATU řazen do kategorie kouzelných pohádek a podkategorie nazvanou *Supernatural helpers* (Nadpřirození pomocníci). Jedná se o zřejmě nejznámější pohádkovou podobu tabuizovaného jména. Pod typem ATU 500 se skrývá jméno Rumpelstiltskin (do češtiny překládán jako Rampelník nebo Rumpelcimpracpr, v německém originále

Rumpelstilzchen). Jako první tuto pohádku zaznamenali zřejmě bratři Grimmové ve svých *Kinder- und Hausmärchen*, je tedy spojována především s německou folklorní tradicí.

Pohádka vypráví o dceři chudého mlynáře, který řekl před svým králem, že jeho dcera dokáže ze slámy příst zlato. Král si dívku odvezl na zámek, zavřel ji do místnosti s kolovrátkem, která byla plná slámy, a řekl, že pokud do rána nevyrobí ze vší slámy zlato, dá ji popravít. Dívka to však nedokázala, a tak pouze plakala. Během noci se ale v místnosti objevil malý mužík a řekl jí, že pokud mu za to něco dá, slámu za ni upřede. Dívka mu nabídla svůj náhrdelník. Když ráno král přišel, byla všechna sláma přeměněna ve zlato. Totéž se opakovalo i druhé noci, kdy dívka slíbila mužíkovi prsten. Král dívce řekl, že pokud upřede všechnu slámu i třetí noc, vezme si ji za ženu. Když se ale objevil mužík třetí noc, dívka již neměla co nabídnout, musela mu tedy slíbit své prvorozené dítě. Ráno byla sláma upředena a dívka si vzala krále. Po roce porodila dítě. Jednoho dne se objevil mužiček a žádal slíbené dítě. Dívka mu místo něj nabízela veškeré bohatství, ale on odmítl, řekl jí však, že pokud se jí během tří dnů podaří uhodnout jeho jméno, dítě jí nechá. Během dvou večerů dívka vyzkoušela nejrůznější jména, dokonce poslala posly, aby zjistili všechna jména, která se používají jinde, na všechna ale mužiček reagoval, že tak se nejmenuje. Třetího dne se posel vrátil s tím, že žádná nová jména už mu nikdo neřekl, když se ale vracel, viděl v lese poskakovat kolem ohně mužička, který si zpíval písničku o tom, že dostane královnino dítě, protože nikdo neví, že se jmenuje Rumpelstilzchen. Když se třetího večera mužiček ukázal, dívka jeho jméno uhodla a on vzteky dupl do země tak, že když se snažil nohu vytáhnout, roztrhl se na dvě poloviny. (Hunt, 1884)

V anglickém folkloru se objevuje vyprávění o postavě jménem Tom Tit Tot. Příběh je téměř shodný s předchozím, vypráví o dívce, která se dostala na královský dvůr, král po ní chtěl, aby předla, ale ona to nedokázala. Pomohla jí nadpřirozená bytost (v tomto případě popisována jako „malý černý mužík s dlouhým ocasem“), dala jí tři noci možnost hádat své jméno, jinak bude muset odejít s ním. Dívka nemohla uhodnout, ale náhodou slyšela mužíka, jak si zpívá, že se jmenuje Tom Tit Tot. Poslední večer jeho jméno uhodla a mužík zmizel. (Clodd, 1898)

Této postavě se detailněji věnoval Edward Clodd v knize *Tom Tit Tot: An Essay on Savage Philosophy in Folk-Tale*. Mimo jiné zde také poukazuje na různé varianty tohoto vyprávění, které se vyskytují např. v tradici velšské, baskické, tyrolské a skotské. (Clodd, 1898)

Tento syžet se vyskytuje v různých variantách i v české tradici. Tille je ve svém *Soupisu českých pohádek* zařadil pod typ vyprávění *Tom Tit Tot* a podkategorii nazvanou

Trpaslík. Nalezneme zde čtyři zaznamenané varianty tohoto vyprávění.

První z nich je o líné dceři podruhně, jež králi tvrdila, že ráda přede, ale matka jí to nedovolí. Král ji tedy vzal na zámek a nechal v místnosti plné lnu, který když spřede, vezme si ji. Dívce přišel na pomoc trpaslík s velkou hlavou, jenž ji za příslib prvního syna poslal na pomoc sedm přadláků, a ti práci vykonali za ni. Když si pro dítě přišel, dívka ho prosila a on jí dal ještě rok navíc. Ke konci toho roku zahlédl král v lese mužíka, který si prozpěvoval: „*Zjitra princa mám, raduju se sám. Tingtangl jméno mé, královně nevědomé: Kdyby ona věděla, což by byla veselá. Zjitra princa mám, raduju se sám.*“ Král dívce vše vyprávěl, a když trpaslík přišel, řekl, že se dítěte vzdá, když královna uhodne jeho jméno, a tak se také stalo. (Stránecká In Tille II/2, 1937, pp. 129–130)

Druhé vyprávění je o dívce, jež hledala službu. Potkala pána, a ten po ní chtěl, aby předla z konopí zlato. Když pán první den viděl, že to nedokáže, pomohl jí. K oknu přišel starý muž a prosil o jídlo. Dívka ho nakrmila a stěžovala si mu. Dědeček jí řekl, že pán od ní bude chtít vědět, jaké má jméno, příjmení a z jaké kůže má boty. Pán stál u ohně a u toho říkal: „*Mé jméno je Tyngl a příjmení Tangl, a mé boty jsou z bleší kůžičky, ze stehýnka.*“ Když se pak vrátil k dívce, to všechno mu řekla, pán se rozčílil, ale dívku vyplatil a poslal pryč. (Hošek In Tille II/2, 1937, p. 130)

Třetí vyprávění je o služce, která zaslechla, že její kníže hledá zlatovlasou nevěstu. Litovala, že nemá zlaté vlasy. Šla do lesa a tam uviděla mužíčka, který skákal kolem ohně a zpíval: „*Vař se polívčičko, breptej se hrášku, dobře, že to žádný neví, že mi říkají Kulfáčku.*“ Dívka k němu přišla a on jí poradil, aby si namočila vlasy ve studánce, že získají zlatou barvu. Řekl jí, že za ní za sedm let přijde a pokud do té doby zapomene jeho jméno, musí s ním odejít jako jeho žena. Dívka si knížete vzala, na jméno však zapoměla. Sedmého roku šel kníže po lese a slyšel mužíčkovu písničku, pověděl o tom ženě, takže když za ní mužíček přišel, přivítala ho jménem. (Slavie In Tille II/2, 1937, pp. 130–131)

V posledním vyprávění vystupuje vozka, jenž uvízl v horách. Za pomoc slíbil myslivci, který mu pomohl, to, co má doma a neví o tom. Po návratu domů zjistil, že je to jeho čerstvě narozený syn. Když syn vyrostl, dozvěděl se od rodičů, proč ho oplakávají, a sám se vydal za mužem. V horách ho zahlédl, jak tančí u ohně a zpívá si: „*Ked' by Katerinka vedela, jak ma hovorja, nedala by ani syna, ani samo seba. Miška Lántoš, Miška Lántoš.*“ Přišel za ním a muž mu řekl, že ho s sebou nevezme, uhodne-li jeho jméno. Chlapec mu ho řekl a vrátil se domů. (Stránecká In Tille II/2, 1937, p. 131)

Zaměříme-li se na jednotlivá vyprávění, lze si povšimnout rozdílných motivů, které se v nich vyskytují. Liší se podoba postavy (u Grimmů je popisován pouze jako malý mužík,

v anglickém vyprávění má podobu černého mužíka s dlouhým ocasem, první české vyprávění ho popisuje jako trpaslíka s velkou hlavou, druhé pouze jako muže, třetí jako mužička, ve čtvrtém vystupuje jako „myslivec s červeným pérem“ [Stránecká In Tille II/2, 1937, p. 131]), materiálu, který musí dívka spřádat (u Grimmů slámu na zlato, v prvním vyprávění pouze len, ve druhém konopí na zlato, ve třetím a čtvrtém se tento motiv nevyskytuje) a pochopitelně jméno postavy. Stejná zůstává cena za pomoc (kromě třetího vyprávění se vždy jedná o dítě) a způsob, jak se vykoupit od toho, aby musela být cena zaplacená (vždy je to uhodnutí jména, ke kterému dojde, protože mužík/muž si o něm zpívá/povídá, když si myslí, že ho nikdo neslyší).

Toto vyprávění se vyskytuje v tradicích mnohých – německé, anglické, skotské, velšské, baskické, české a zřejmě také slovenské (na konci kapitoly má Tille poznámku, že Stránecká slyšela „povídku o mlynářově dceři a padimuzovi“ také na Slovensku [Tille II/2, 1937, p. 131]).

Na rozdíl od většiny ostatních postav (viz další kapitola), se Rampelník (či jakkoliv je jinak nazýván) jeví jako bytost čistě pohádková.

4. Problematika magie slova a tabuizovaných slov v českém prostředí

4.1. Jazyková tabu v českém jazyce

Encyklopedický slovník češtiny o tabu říká, že původní výraz „tapu“ (v překladu „nedotknutelný“ nebo „posvátný“) dnes v lingvistice chápeme jako „*zákaz užití slova zejména z důvodů náboženských nebo společenských.*“ (Janyšková, 2017) Toto pojetí určitých slov je spojené s magickým myšlením a animistickým pojetím světa, vírou v duchy a démony. Je založené na víře v magickou sílu slova a spojením vyřčení slova a věci, jež označuje. (Janyšková, 2017)

Jazyková tabu se podle lingvistiky dělí na tabu archaická a tabu společenská. Společenská tabu mají za úkol udržovat společenský řád, zatímco tabu archaická ukazují strach člověka z přírody. (Balle, 1990) Hlavní část práce se zabývá primárně tabu archaickými.

Společenská tabu jsou v dnešní době spojená především s vyslovením společensky nepřijatelných slov – jedná se o slova spojená s určitými částmi lidského těla a slova označující plození (říkáme „je v tom“ místo „je těhotná“) či vyprazdňování (namísto „do prdele“ říkáme „do prkýnka“, „do Prčič“), slova, jež chápeme jako vulgarismy (řekneme „safra“ nebo „saprlot“ místo „sakra“; „hernajs“ místo „hergot“), či slova porušující určitou politickou a genderovou korektnost (nelze na veřejnosti říkat slova jako např. „negr“). (Janyšková, 2017)

Tabu archaická jsou často spojená s magií slova, vznikají spojením slova a podstaty předmětu, který popisuje. (Večerka, 2006) Tato tabu pracují s představou, že vyslovením určitého slova je možné vyvolat určitou akci. Věřilo se, že vyslovením jména konkrétní bytosti, případně události, je možné ji přivolat. V některých případech však zákaz vyslovení jména nepramenil ze strachu, ale naopak z úcty k dané osobě či předmětu. (Janyšková, 2017)

Jazyková tabu jsou mimo jiné častou příčinou zániku slov v jazyce. (Čermák, 2010) Tabuizovaná slova byla z jazyka buď úplně vypuštěna, nebo byla nahrazována. Nahrazována byla v podobě zástupných a krycích pojmenování čili noa (pojem, jenž v překladu z polynéštiny znamená „obvyklý“, „obyčejný“, funguje jako jakýsi opak tabu), eufemismů nebo tabuových antifrází, případně se mohlo jednat také o pojmy metaforické, metonymické či synekdochické. (Janyšková, 2017)

Existuje několik kategorií, na jejichž základě vznikají opisná pojmenování. Kategorie první vychází z některého ze znaků bytosti nebo věci, která nesmí být pojmenována, (místo

„vlk“ řekneme „dlouhochvostý“), kategorie druhá je založena na funkci či chování (místo „nůž“ řekneme „řezající“), třetí kategorie jsou slova, která sice mají jiný význam, ale určitým způsobem se původnímu pojmu podobají (místo „moucha“ řekneme „včela“), čtvrtou kategorií jsou obecná slova použitá k popsání konkrétního (místo „vlk“, „medvěd“, „jelen“ řekneme „zvíře“) a pátou kategorií jsou protiklady (místo „špatné“ řekneme „dobré“). (Kandert, 2010)

Příkladem může být množství zvířat, jejichž názvy vznikly na tabuovém základě, např. běžně užívané slovo „zajíc“ je zástupným pojmenováním původního názvu, který se nesměl vyslovit, dle slovanské víry byl totiž zajíc spojen s ďáblem a nečistými silami. (Janyšková, 2017) Dalším příkladem je medvěd, jehož jméno nemohlo být vysloveno ze strachu, že by zvíře přivolalo. Slované mu dali zástupné jméno, které znamená „ten, kdo jí med“ nebo „jedlík medu“. Stejným způsobem vzniklo i slovo zmije, jehož význam je „ta, která se pohybuje po zemi“. (Loucká, 1998) Mnoho zástupných jmen měl také netopýr, který je spojován s velkým množstvím pověr. Říkalo se mu např.: „holý pták“ (podle jeho vzhledu), „večerek“ (protože létá večer), „repík“ (protože existoval strach, že se netopýr zachytí neboli vrepí do vlasů) nebo „špirhanec“ (což bylo pojmenování nejen pro netopýra, ale také pro nočního motýla). (Loucká, 1998)

Avšak i slova, která nahrazovala původní tabuizovaný název, mohla sama podlehnout tabuovému zákazu, takovým je např. právě slovo „medvěd“. (Janyšková, 2017) Podobně je na tom vlk, podle kterého také vzniklo známé přísloví „My o vlku a vlk za humny.“. (Machek, 1946)

Dalším typem slov, která byla často tabuizována, jsou slova spojená se smrtí a umíráním. Místo slova „umírat“ se dodnes často používá eufemistické označení „odejít“ či „vydechnout naposled“, různé výpůjčky se také používají pro slovo „hřbitov“. (Janyšková, 2017) Lidé rovněž neradi mluví o smrti svých blízkých, kteří ještě žijí, protože mají strach, že by ji tím mohli uspíšit nebo přivolat. (Machek, 1946) Eufemistická pojmenování získaly také některé nemoci, ve staročeských výrazech existovala zástupná pojmenování pro např. dnu, psotník nebo zimnici. (Janyšková, 2017)

Velmi častým druhem tabuizovaného slova jsou výrazy pro různé zlé či démonické bytosti. Asi nejznámější příklad takové postavy v současné populární kultuře je lord Voldemort ze série knih Harry Potter, jehož jméno vzbuzovalo takový strach, že byl raději označován zástupnými výrazy „ten, jehož jméno nesmíme vyslovit“ či „ty víš kdo“. Tradičnější příklad z českého prostředí a také příklad typické podoby tabu na vyslovení jména lze nalézt v Erbenově baladě Polednice, ve které matka nerozumným vyslovením jejího jména

polednici přivolá a nepřímo tak způsobí záhubu dítěte. V lidové mluvě bylo typicky zapovězeno vyslovit slovo „čert“ nebo „d’ábel“, protože lidé věřili, že ho tím přivolají. Místo slova „čert“ se používala jiná podobná pojmenování jako „čechman“, „čerchman(t)“, „čerchan“, „čermák“, „černast“, „červ(ivec)“, „čés“, „čmert“, „chmert“, místo slova „d’ábel“ pojmenování „dách(ant)“, „d’ák“, „d’ajk“, „d’as“, „d’ásek“, „d’asík“. Vyskytovaly se však i výrazy jiné, d’ábelovi se opisem také říkalo „rohatej“ nebo „ten s kopytem“. (Janyšková, 2017)

Většina démonických bytostí a také postava vlka a jejich nechtěné přivolání vyslovením jejich jména jsou velmi často předmětem množství folklorních vyprávění, která budou konkrétně a podrobněji popsána v dalších částech textu.

4.2. Magie slova v českém folkloru

Jak již bylo řečeno, přístup k jazyku jako k něčemu magickému je vlastní spíše archaickým společnostem, v jisté míře je však vlastní i dnešní západní společnosti, mnohdy jako pozůstatky dob, ve kterých mělo silný vliv křesťanství. *„I dnes se slova často používají prostě proto, že použita v daném společenském kontextu být musí (inaugurace, mše) a jakákoli chyba je chápána jako ohrožení platnosti celého aktu. I dnes platí rozmanitá jazyková tabu. Ostatně pro mnoho lidí západní kultury se na magickém charakteru jazyka nezměnilo prakticky vůbec nic, zařikávání a modlitby se používají stejně, jako se používaly před tisíci lety.“* (Pokorný, 2010, p. 219)

Magické působení slov je spojené také se zaříkadly a prokletím. Aby ale zaříkadla fungovala, je kromě správných slov nutná také jistá zvukomalebnost. (Zelenin, 1927 In Kandert, 2010)

Nemusí se vždy jednat o záměrné prokletí, slova mohou být vyslovena pouze bezděčně, ze zlosti. Příkladem takového bezděčného prokletí může být již zmiňovaná balada Polednice od Karla Jaromíra Erbena či postava čerta. *„Dnes již málokdo uvažuje nad větou ‚Aby tě vzal čert!‘, je to ale klasický příklad bezděčného prokletí.“* (Pokorný, 2010, p. 89) Dalším známým příkladem může být pohádka *O sedmi havranech* (jedná se o typ ATU 451, vyprávění je zaznamenáno i v českém prostředí). (Pokorný, 2010) Tato pohádka vypráví o osmi chudých sourozencích (sedmi bratrech a jejich sestře). Když s chlapci jednoho dne jejich matce došla trpělivost, vykřikla na ně, že by si přála, aby byli havrany a odletěli. A tak se také stalo. Byli vysvobozeni, až když jejich sestra dospěla a prošla kvůli jejich vysvobození řadou úkolů. (Hunt, 1884)

V českém folkloru lze rovněž nalézt nejrůznější množství příkladů zaříkadel a magické funkce slov.

V typu vyprávění *Bruncvík* se vyskytuje motiv meče, který na určitý povel setne hlavy všem kromě majitele meče. (Sedláček In Tille I, 1929, p. 109) Velmi podobné vyprávění zaznamenal také Kubín. Pán, který se vydal do světa, potkal cestou lva bojujícího se saní. Pomohl lvu a ten mu poté oddaně sloužil. Přijeli do hradu, a když dcera pána hradu Bruncvíkovi hrad ukazovala, upozornila také na meč: „*Vidiš, tyhle meče, to je po dědečkej, tohle to sou ty památný meče, a támhle ten zadní má takovou moc, dyž řekne: ‚Všem hlavy dólu,‘ dyby stál řad vojáku, všem hlavy spadaj. Von má čarovnou moc.*“ Bruncvík ho tajně vyměnil za vlastní meč, a když ho pán hradu nutil ke svatbě, meč použil a všechny odpravil. (Kubín II, 1971, č. 231, pp. 354–355)

Magie slova se často objevuje ve spojení s modlitbami. Např. ve vyprávění *Kmotr řezník – hrnec peněz ze země*. o ženě, jejíž manžel odešel do světa za prací. Ona denně klečela a modlila se, když se před ní najednou otevřela země a našla tam pytel dukátů. O poklad se jí snažil připravit kmotr dětí, ale čert ho za to odnesl do pekla. (Kulda In Tille I, 1929, p. 170) Ve stejném typu vyprávění se vyskytuje žena, která neměla co jíst, a šla za řezníkem, aby jí dal kus masa za „*Zaplat’ Pánbůh*“. Řezník musel dlouho přihazovat na váhu, dokud slova masem nevyvážil. (Vdova následně našla poklad a příběh pokračuje stejně jako předchozí.) (Václavek, 1898 In Tille I, 1929, pp. 170–171)

Dalším příkladem je vyprávění o Honzovi, který se hlásil do služby u čarodějnice (typ ATU 400). Ta mu poručila, aby s dřevěnou pilou a sekyrou zdělal kus lesa do sáhů. Pomohla mu však nejmladší dcera čarodějnice Aninka, která přinesla Honzovi oběd, a když usnul, řekla: „*Čáry máry do kočáru, ať je všechno dříví v sáhu.*“ Sáhy byly najednou hotovy. Další den čarodějnice Honzovi poručila, aby přelil rybník. Její dcera opět rychle splnila úkol, tentokrát zaříkáním: „*Čáry máry, vundrtej, ať je rymník vylitej.*“ Třetí den měl Honza pošíť mlýn peřím, Aninka opět čarovala: „*Čáry máry kundrbet, ať je mlejn pošitej hned.*“ Aninka s Honzou spolu poté utekli a postavili si zámek. (Kubín I, 1964, č. 183, pp. 334–335) V tomto vyprávění si lze povšimnout zvukomalebnosti zaříkání, která se všechna rýmují.

Velmi známé zaklínadlo se nachází v pohádce o Alibabovi (typ ATU 676). Původní pohádka (ze sbírky Tisíc a jedna noc) vypráví o dvou bratřích, Alibabovi a Kazimovi, z nichž jeden (Alibaba) vyslechl heslo k otevření jeskyně, v níž se skrývaly poklady loupežníků. Poté, co z ní loupežníci odjeli, vešel a nabral si zlata. Když se o skále dozvěděl jeho bratr Kazim, vyhrožoval mu, aby mu heslo řekl. Alibaba mu tedy heslo „*Sezame, otevři se!*“ prozradil a Kazim si šel pro zlato. Když chtěl ale z jeskyně odejít, nemohl si na heslo vzpomenout. Volal:

„*Ječmene, ovse, pšenice... , otevři se!*“. Heslo však nefungovalo, mezitím se vrátili loupežníci a zabili ho. Lupiči se nadále snažili pronásledovat Alibabu, protože poklady stále ubývaly. Ten je však přelstil a celou jeskyni vybral. (Pečírka In Tille I, 1929, pp. 36–37) Tato pohádka se v téměř stejné podobě vyskytuje také v českém folkloru. Ve verzi pohádky sebrané Kubínem se objevují pouze drobné rozdíly – heslo k otevření jeskyně zní „*Sesano Sesano, vodeuři se!*“, bratr, který šel do jeskyně jako druhý a zapomněl heslo, není lupiči zavražděn, protože jim vyradil prvního bratra, lupiči byli na konci oběšeni. (Kubín I, 1964, č. 41, pp. 96–98, srov. Tille I, 1929, pp. 36–44)

Příkladem, v němž má sílu vyslovení jména určitým způsobem, se nalézá např. v typu vyprávění *Panna-matka*. Je o dívce, na kterou matka/sestra žárlila, nechala ji proklít a dívka pak porodila zrůdu (chlupaté dítě), která se ovšem ukázala být charakterově dobrá. Ve dvou variantách vyprávění se dítě rozhodlo odejít do světa a sloužit urozenému člověku, kterému řeklo, že když bude v nebezpečí, stačí třikrát zavolat jeho jméno a on objeví. Tak se stalo a dítě zachránilo člověku život. (Bouchal In Tille I, 1929, pp. 175–176; Menšík In Tille I, 1929, pp. 176–177)

Posledním příkladem je pohádka o třech bratřích (typ ATU 563), z nich se každý postupně vydal do světa. První z nich po cestě dostal beránka, který při vyřčení věty „*Beránku, votřes se.*“ dával dukáty. Druhý bratr získal ubrousek, jemuž stačilo říct „*Ubrousku, přistroj se.*“ a dával jídlo. Bratry však o tyto předměty připravil hostinský. Třetí z bratrů získal hůl, jež na heslo „*di, holka, na pacholka, tluč a neutluč*“ začala každého bít, dokud její majitel neřekl „*přestaň*“. Pomocí této hole získal zpět zcizené předměty svých bratrů. (Kubín I, 1964, č. 285, pp. 450–454, srov. Tille I, 1929, pp. 516–521)

5. Tabuizované jméno v českém folkloru

Zákaz vyslovení ať již osobního jména či názvu bytosti se vyskytuje napříč různými folklorními žánry. Leckdy však nastává problém při identifikování žánru, především co se týče přechodu mezi pohádkami a pověstmi. Témata pohádek a pověstí bývají mnohdy velmi podobná.

Pohádka bývá popisována jako příběh převážně z prostředí, v němž se vyskytují nadpřirozené jevy, není spojen s reálným životem, posluchač nemá uvěřit, že je reálný. Pohádky mají některé typické rysy – objevují se v nich ustálené fráze (především na začátku a na konci), trojí opakování (tři úkoly, tři bratři), čísla (sedm, devět), nereálné prostředí, jasné dichotomie (dobrý/zlý, chudý/bohatý). (Klímová, Traxler, 2007) Dělí se na pohádky zvířecí, kouzelné, realistické, legendární, kumulativní, anekdoty a vtipy (dělení podle ATU).

Pověsti bývají naopak definované jako „*zčásti pravdivé a zčásti smyšlené vyprávění o osobnostech a událostech.*“ (Šalanda, 2007b, p. 793) Vyznačují se spojením s určitým místem, časovým obdobím či osobou, čímž se odlišují od pohádek.

Zasazení do konkrétního prostředí činí pověst věrohodnou. Dělí se na pověsti historické, etiologické a numinózní. Pověsti historické jsou obvykle zasazené do období určité historické události (třicetiletá válka), případně spojené s historickou postavou (Lomikar a Kozina, vojsko spící v hoře). Etiologické pověsti vysvětlují původ konkrétních jevů (nejčastěji přírodních). Bývají nejvíce spjaty s nějakým místem. Řadí se pod ně také pověsti etymologické, které vysvětlují vznik názvů osob či míst. Nejrozsáhlejší jsou však pověsti numinózní. (Šalanda, 2007b) Ty bývají někdy označované také jako tzv. pověrečné povídky (též pověrečné pověsti, démonologické povídka). Vyskytují se v nich postavy, jež jsou nazývány démony, postavy, které nejsou ani lidé ani bohové, ale něco mezi tím. Tyto povídky jsou založené na popisu setkání s démony (nadpřirozenými bytostmi) v běžném životě. (Šrámková, 2007) Mnohé z těchto postav se však rovněž vyskytují také v pohádkách.

Zohledněná jsou i tzv. exempla, což jsou krátké příběhy, které slouží k pochopení nějakého tvrzení, důkazu či mravní zásady. Vychází z biblických textů, ale také folklorních či literárních podkladů (legendy, bajky). (Satke, 2007)

Jako primární zdroje zde slouží soupisy a katalogy pohádek a pověstí. Katalogizační činnost není v českém prostředí na tak vysoké úrovni jako například v severní Evropě, v posledních letech se však trend vytváření katalogů rozšiřuje. Jedná se ovšem především o katalogy pověstí. Katalogizace pohádek je na tom velmi špatně, do dnešního dne existuje pouze *Soupis českých pohádek* Václava Tilleho, který vycházel mezi lety 1929–1937.

Z katalogů pověstí je v práci použit *Katalog českých démonologických pověstí* folkloristy Jana Luffera.

Klasifikace postav je rozdělena do čtyř kategorií, u nichž se motiv tabuizovaného jména v nějaké podobě vyskytuje – démonické bytosti (mezi něž je zařazen Krakonoš, vodník, čert a duchové), zvířata, lidé a Bůh. V klasifikaci se již nevyskytují české varianty typů ATU 400 a ATU 500, které byly popsány v předchozích částech textu.

5.1. Démonické bytosti

Kategorie démonických bytostí je kategorií nejrozsáhlejší. Je známo, že jména těchto bytostí jsou velmi často tabuizována ze strachu, že by tím byly přivolány. Tyto bytosti jsou popisovány jako stvoření, která pochází z jiného světa (toho, který není lidský). Řecký pojem „daimon“ označuje souhrnně strašidla, nadpřirozené bytosti a monstra. (Klímová, 2007) Představa démonických bytostí existuje již od starověku, démoni personifikují různé katastrofy, nemoci, ale také přírodní živly. Do dnešní doby si charakter démonů uchovali právě démoni představující přírodní živly (vodník) či někteří lesní démoni (divý muž, hejkal). (Klímová, 2007)

„Zkušenosti s názvy pověrečných bytostí v našem folkloru nás totiž poučily, že zpravidla ty nejživější tradice, podložené ještě i vírou v existenci příslušné bytosti, vedou velmi často k tomu, že původní název je tabuizován a je nahrazen nějakým opisem, slovem nejasného původu, vlastním jménem, zkomoleninou výrazu latinského nebo německého.“ (Klímová, 1972, p. 138) Ustálená vlastní jména se, snad s výjimkou Krakonoše, u démonických postav nevyskytují. Používají se někdy jako jedna z podob zástupných pojmenování (Ivan pro vodníka, Kuba pro domácího skřítku), příkladem slova přejatého z jiného jazyka je např. pojmenování hastrman pro vodníka, pro čerta/d'ábla se užívají označení na základě jeho podoby/charakteristických vlastností (rohatý, zlý). (Klímová, 2007)

5.1.1. Krakonoš

Postavou vyskytující se v českém folkloru, u níž se motiv zákazu vyslovení jména typicky objevuje, je právě Krakonoš. Této postavě bylo v české folkloristice věnováno mnoho prostoru. Nejvýraznějším dílem zabývajícím se Krakonošem je stejnojmenná publikace z pera

Jaromíra Jecha, které prezentuje velké množství materiálů o něm, které byly do té doby nasbírané. V tomto díle jsou však sebrána nejen lidová vyprávění, ale také literární texty. Množství lidových vyprávění se nachází v Jechových folklorních sběrech, rovněž také ve sbírkách Josefa Štefana Kubína. Přestože je Krakonoš, a to především díky svému literárnímu zpracování, obvykle řazen mezi pohádkové postavy, převládají vyprávění o něm, která lze radit spíše mezi pověsti. (Jech, 2008)

Dnes je Krakonoš řazen mezi horské duchy a je jejich zřejmě nejvýraznějším představitelem, ve svých počátcích ale býval řazen mezi bytosti jiné, nejčastěji mezi horní či důlní duchy, bývá však dáván do souvislosti i s obrem, čarodějem, hejkalem nebo dokonce čertem a vodníkem. To může být proto, že v některých vyprávěních lze najít rysy chování, které se, především v případě čerta či vodníka, značně podobají. (Jech, 2008) Jak již ale bylo řečeno, Krakonoš je dnes obecně spojován s duchem hor (Krkonoš), což je také heslo, pod kterým ho lze nalézt např. v *Katalogu českých démonologických pověstí*. (Luffer, 2014)

Stejně jako většina dalších podobných postav (vodník, čert) ani Krakonoš není postava čistě dobrá nebo zlá. Vyskytují se případy, kdy lidem škodí, ale také případy, kdy lidem pomůže. Příkladem takového vyprávění může být např. pověst *Půjčka na věky věků*, v níž Krakonoš půjčil chudému hospodáři peníze, a když mu je chtěl hospodář vrátit, Krakonoš se neobjevil a on si je tak mohl nechat. (Jech, 1957, In Jech, 2008, p. 351) Tento motiv lze nalézt také v pověstech o čertovi či vodníkovi. Motiv půjčení peněz nalezneme také v pověsti *Pytlík peněz za loktuši*, v níž Krakonoš půjčil peníze chudé babičce. (Šír, 1904, p. 134) V pověsti, kterou Jech nazval *Kdo naučil Plechance léčit* ukázal Krakonoš tkalci v nouzi, jak vyrobit mastičku, a tím mu dal schopnost léčit. (Kubín II, 1971, č. 165, pp. 236–240), a v pověsti *Krákonoš a chudá babička* pomohl staré babičce se dřevem (Kubín I, 1964, č. 46, p. 102).

Příkladem vyprávění, kdy Krakonoš lidem naopak škodí, může být např. pověst *Očarovaná kráva*, ve které Krakonoš splášil krávu, kterou vedl chalupník na jarmark (Večerník, 1957, In Jech, 2008, p. 362), nebo pověst *Krakonoš posadí babu na hřebíky*, v níž Krakonoš přimáčkl starou babičku na pařez plný hřebíků. (Kubín, 1985, In Jech, 2008, p. 356) V pověsti *Černý muž* vystupuje Krakonoš jako postava vyloženě negativní, snažil se totiž aktéry lstí donutit k tomu, aby se zřekli Boha. (Šír, 1904, p. 134) V této pověsti Krakonoš zřejmě nahrazuje postavu čerta/d'ábla.

Popisy Krakonošovy podoby bývají rovněž poměrně rozmanité. Typická a nejvíce zažitá je představa Krakonoše jako „*starého muže s dlouhým plnovousem, ve splývavém plášti, v klobouku a s holí*“ – *tak ho ostatně popisuje i Malá československá encyklopedie. Jenomže tahle představa s nepřeborným množstvím variací z dílen přečetných výtvarníků i*

lidových tvůrců vykrytalizovala teprve dodatečně.“ (Jech, 2008, p. 13) Jak tedy vypadal Krakonoš v původních lidových vyprávěních? V pověsti *Krakonoš a tři pasáky* nalezneme popis tomuto podobný – „*takovej velikej muskej s holej a dlouhejma fousama*“ (Jech, 1961, In Jech, 2008, p. 358), v pověsti *Černý muž* je popisován jako „*černej muž moc šerednej*“ (Šír, 1904, p. 134), v pověsti *Pytlík peněz za loktuši* se zase vyskytuje v podobě „*člověka šerednýho, lidem nepodobnýho*“. (Šír, 1904, p. 134) Ve starších představách se Krakonoš, jenž je dáván do souvislosti se starými slovanskými božstvy, objevuje jako „*mládeneček myslivecký v zelené kamizole*“ (Krolmus, 1845, In Jech, 2008, p. 135) a není zcela nepodobný postavě vodníka. Ve vyprávění *Pro tři vlasy k Rybrcoulovi* je popisován jako „*pětileté dítě a místo vlasů má na hlavě zlaté peří*“, tuto podobu získal kvůli prokletí čarodějnice, kterou o to požádala jeho matka (Tille I, 1929, p. 155). V této roli se typičtěji vyskytuje postava Děda Vševěda či zlatého ptáka, jehož tři vlasy/pera je nutné získat pro splnění úkolu. (např. typ vyprávění *Chránělec osudu* [Tille I, 1929, p. 141–162]).

Dnes nejznámější jméno této postavy – Krakonoš – se začalo používat až od dvacátých let 19. století, ačkoliv samotná postava existuje v lidových vyprávěních mnohem déle. Dříve však převládala jména jiná vycházející z německého „Rübenzahl“, která v českém jazyce vytvořila nejrůznější variace („Rybencál“, „Rybrcál“, „Rybrcol“, „Rýbrcoul“, „Rybecoul“, „Librcol“, „Librcoul“, „Librcoun“, „Líbercák“, „Lívacor“, „Ibercol“, „Ibrcol“, „Íbrcoul“ [Jech, 2008, p. 10]). Podle jednoho z Kubínových záznamů se mu mělo říkat Holdegrón. (Kubín I, 1964, č. 130, p. 229)

S rozličnými podobami jeho jména souvisí také rozmanité představy o jeho původu.

Nejčastěji však bývá spojován s českými zeměmi, slovanský či dokonce přímo český původ připisoval Krakonošovi i Jacob Grimm. (Jech, 2008)

Ať už mu však říkáme jakkoliv, skutečností zůstává, že jeho jméno by vyslovováno být nemělo. I Jech již v úvodu knihy charakterizuje Krakonoše takto: „*Zvlášť nemá rád, když se na něho pokřikuje. Svě jméno totiž nechce ani slyšet.*“ Samotný motiv se v *Katalogu českých démonologických pověstí* nachází pod označením 5.A.300 *Horský duch nesmí být nazván pravým jménem* a je specifikován popisem: „*Je zakázáno nazývat ducha jeho vlastním jménem. Nesmí se vůbec jmenovat / má se mu říkat přezdívkou.*“ (Luffer, 2014)

Konkrétně se tento motiv v různých podobách vyskytuje v množství vyprávění.

V pověsti *Půjčka na věky věků* se motiv objevuje ve chvíli, kdy ho chudý hospodář nevědomě přivolá:

„Kam se mám vobrátit? Příkladu domu, žena bude vočekávat a děti taky budou vočekávat, že jim něco přinesu vod těch přátel. Aspoň k jídlu něco. Ale já jim nepřinesu vod žádnýho nic. Dybych tak věděl, kde bydlí Rýbrcou! Ten by mně pomoh. Najednou kde se vzal, tu se vzal, vobjevil se před nim stařec. A ten měl fousy dlouhý. Tak na něj chvíli koukal a zeptal se ho:

„Co tu chceš, člověče?“

„Víte, co bych chtěl? Já hledám člověka, říkají mu Rýbrcou, a kdyby mi pomoh!“ A ten stařec byl právě Rýbrcou. A von se na něj začal zlobit. Že mu tak řek, Rýbrcou.“ “
(Jech, 1957, In Jech, 2008, p. 352)

Přestože hospodář Krakonoše rozhořčil, že ho nazval jménem, nestalo se mu v tomto případě nic zlého a Krakonoš mu i přesto pomohl. Lze si povšimnout, že v této pověsti je nazýván variací původního jména.

Další podoba tohoto motivu se objevuje v pověsti *Krakonoš a tři pasáky*, v níž jeden z pasáků Krakonoše přivolá vyslovením jeho jména:

„Jej, jach támle na vobloze táhne šedivej mrak! A ten tak vypadá, jako dyby měl vobličej a byl v plášti zahalenej a u sebe velkou hůl.“

František na to povídá:

„Von Krakonoš časem v mrakách taky lítá.“

A tu najednou se zatemnilo slunce, začal hrom bít a blejskalo, takže se ty hoši začli bát.“

(Jech, 1961, In Jech, 2008, p. 357)

Krakonoš se poté objevil a odměnil pasáka, který se ukázal být nejstatečnější a neutekl. V této pověsti lze vidět, že Krakonoš reaguje na vyslovení svého jména neliběji než v předchozí, rozpoutá bouřku a dokonce ohrožuje pastýře v podobě vlka.

V pověsti *Očarovaná kráva* se Krakonoš objevil poté, co chalupník vyslovil jeho jméno poněkud nerozvážně:

„Jennou zas jel jeden chalupník ze Mřičně do Jilemnice na jarmark s kravou, a že nebyla zrouna moc vejchodivá, měl z něj jeden, co ho potkal, ouchcapky, jesli tam dojede na předvánoční jarmark, a von mu na to vodsek, že si řekne Krakonošoj, aby

mu ji pobíd.“

(Večerník, 1957, In Jech, 2008, p. 362)

Když toto dořekl, kráva se splašila a způsobila chalupníkovi nemalé problémy. V této pověsti tedy Krakonoš odpovídá na nerozvážené vyslovení svého jména zlomyslným činem.

V pověsti *Krakonoš vytrestal krejčího* se vyskytuje motiv v této podobě:

„Šli cestou tři vandrovní, a vedou řeč vo Krákonosoj. Ty dva věděli, jak pomohá k peněžum, ke zdravi, dyž je někdo nemocnej, ale třetí, nákej krejčí to byl, ten měl pro něj jenom nekalý slovo. Nejni to prej žádnéj Krákonos, je to Rýbrcoul!

A von je každému hodnej, kdo ho pěkne menuje, ale nadávat mu Rýbrcoul, to se žádnýmu nevyplatilo. Ani tomudle krejčímu né!

Tak dyž milej chlapík si s nim takhle vyplachoval, Krákonos ho slyšel a už mu chystal topínky. Šli po rounym, pěkně cestou, ale ten se najednou začal bořit do bahna až po prdel.“

(Kubín I, 1964, č. 47, p. 102–103)

V tomto případě se Krakonoš mstil za záměrné urážky, lze si povšimnout, že jméno Rýbrcoul, jindy běžně používané, je zde považováno za urážku.

Podobně je jméno Rýbrcoul považováno za urážku v pověsti *Krakonoš vytrestal vozku*, v níž Krakonoš v přestrojení žádá čeledína, aby ho vzal na vůz, ten po něm však chtěl za svezení peníze. Krakonoš se rozhodl pomstít a čeledín kvůli němu přišel o spoustu peněz. Na konci pověsti čeledín řekl:

„,To mně žádnéj prej inej neudál, než ten sakrament Rýbrcoul!‘

A jak to řek, tady dostan ze strany ránu přes papulu, jako dyž se zablejskne.

„Já ti prej dám Rýbrcoula! U nás se říká pan Krákonos!‘“

(Kubín I, 1964, č. 48, p. 104)

Přestože se vyskytuje v různých podobách a má různé následky, zákaz vyslovení jména má podobu poměrně ustálenou – vyslovením jména je Krakonoš přivolán. To ho ve všech případech rozčílí, reaguje však rozdílně, v prvním příkladu vyslyší prosbě o pomoc, v dalším proti provinilcům štve přírodní síly, v ostatních reaguje zlomyslnými kousky. Zajímavé je, že v prvních dvou příkladech reaguje nelibě na jméno Krakonoš, zatímco v druhých dvou považuje za urážku pouze jméno Rýbrcoul.

Jednou z období Krakonoše je např. Fabián – horský duch pocházející z Brd. Jeho jméno je považováno pouze za přezdívku (její význam by měl být „syn Baby“, případně „Babí Jan“). Podobně jako Krakonoš se často vyskytoval v podobě myslivce, uměl ovládat přírodní síly, převážně pomáhal chudým a trestal zlé. (Šalanda, 2007c)

5.1.2. Čert/d'ábel

Čert/d'ábel je podle některých zdrojů postava, která vznikla až s příchodem křesťanství. (Rohrich, 1966) Podle jiných zdrojů pochází již z doby předkřesťanské, původně postava čerta totiž nebyla padlým andělem, jak je popisován v představách křesťanských, nýbrž přírodním démonem. (Šalanda, 2007a)

V 15. století se ustálila představa čerta, který má „*pitvorný obličej, chundelatý vlas, rohy, kozlí nohy či nohy s pařáty, ocas, v pozdním středověku i netopyří křídla*“. (Křížová, 2007, p. 106) Lidová tradice se obvykle drží typických středověkých představ, čert má „*na černé hlavě rohy, krvavé oči, vyvalené jazyčisko, na říčku ocasisko, dlouhé ruky s velikými drápisky, na nohách kopyta*.“ (Václavík, p. 429) Často jsou však jeho popisy méně určité, avšak těmito převážně odpovídají, v dalších příbězích je čert popisován jako „*rohatý*“ (Tille I, 1929, p. 172), „*černý chlapíček*“ (Tille I, 1929, p. 173), „*černý pán*“ (Tille I, 1929, p. 184), „*mužík, který má místo levé nohy koňské kopyto*“ (Tille I, 1929, p. 196). Jednou z typických vlastností čerta je ovšem schopnost proměňovat se v nejrůznější osoby či zvířata, tudíž se čert objevuje také v podobách přechodných a úplně odlišných, které mu pomáhají dosáhnout určitého cíle, je to např. „*vandrák*“ (Tille I, 1929, p. 165; 166), „*myslivec*“ (Tille I, 1929, p. 170; 182), „*šestnáctiletý hoch*“ (Tille I, 1929, p. 174), „*bohatě vystrojený pán*“ (Tille I, 1929, p. 175), „*žid*“ (Tille I, 1929, p. 175), „*zeleně oblečený mládenec*“ (Tille I, 1929, p. 178), „*staříček*“ (Tille I, 1929, p. 181), „*krásná žena*“ (Tille I, 1929, p. 175), „*srna*“ (Václavík, p. 429). Často se však v lidské podobě prozradí tím, že má koňské kopyto. (např. Tille I, 1929, p. 175)

Ačkoliv je čert považován za postavu převážně negativní, jeho činy nejsou pouze takové. V typu vyprávění *Čert a domnělý čert* (Tille I, 1929, p. 165–171) lze nalézt množství příběhů, v nichž vystupuje čert jako postava kladná. Tento typ příběhu vypráví o chudé vdově, která se se svými dětmi uchýlila k lakomému kmotru dětí. S pomocí vandráka/žebráka však nabyla vdova s dětmi bohatství, o které se je kmotr snažil připravit tím, že je strašil převlečený za čerta. Vandrák/žebrák se však ukázal jako skutečný čert a lakomce si s sebou

odnesl.

Dalším typem příběhu, ve kterém bývá čert člověku prospěšný, je typ vyprávění *Čertův švagr*. (Tille I, 1929, pp. 201–207) Sirotek/vdovec/vysloužilý voják se vydal do světa/hledá službu. Na své cestě potkal čerta, který ho do služby vzal. Po skončení služby dostal od čerta měšec/špinavý kabát, který mu dával dukáty, čert však doporučoval, aby hlavní hrdina zůstal tak, jak vypadá, lidé si ho tudíž pletli s čertem. Hrdina obvykle pomohl bohatému muži a vzal si jeho dceru, před svatbou se umyl a dále už nevypadal jako čert.

V jiném typu vyprávění (např. *Čert čeledín* [Tille I, 1929, pp. 171–175]) čert dokonce člověku sloužil. Jedná se sice ve většině případů o trest, čertova služba je však člověku prospěšná (pomůže chudému zbohatnout [Tille I, 1929, pp. 172–173; 173–174; 174–175]).

Příkladem vyprávění, ve kterém čert již působí jako postava negativní, jsou příběhy, v nichž se čert snaží svést duchovního/malíře ke hříchu proměněný v krásnou ženu (typ vyprávění *Čert pokušitel – žena* [Tille I, 1929, pp. 175–177]). To činí buď bez zjevného důvodu, nebo jako pomstu za to, že byl příliš ohavně vyobrazěn na obraze, který pokoušený namaloval. (např. Blažek In Tille I, 1929, p. 175, Menšík In Tille I, 1929, p. 175, Menšík In Tille I, 1929, p. 176) Další příklad, kdy se čert snaží lidi svést k hříchu, vypráví o tom, jak čert našel krásnou květinu, kterou nechal tiskařem vytisknout na ženské šaty. Ženy si je začaly kupovat, zpyšněly a dostaly se do jeho moci. (Kubín In Tille I, 1929, p. 192)

Poměrně specifickou vlastností u postavy čerta obliba v uzavírání smluv (např. typ vyprávění *Čertovy smlouvy*. [Tille I, 1929, pp. 178–185]). Motivem podepsání takové smlouvy může být touha po sňatku s princeznou (např. Němcová In Tille I, 1929, str. 178; Kubín In Tille I, 1929, str. 179), touha neplodného páru po dětech (např. Kubín In Tille I, 1929, p. 178) či touha po penězích (např. Kubín In Tille I, 1929, p. 178). Z těchto smluv je obvykle možné se vyvázat, když daná osoba, poté, co si pro ni čert přijde, uloží čertovi takový úkol, který není schopný splnit.

Zřejmě nejznámější vlastností čerta je odnášení lidí do pekla. Jedná se nejčastěji o lidi zlé, kteří si to zaslouží (např. typ vyprávění *Čert a domnělý čert* [Tille I, 1929, pp. 165–171] či *Čertovy závody* – vyprávění *O princeznu v pekle* [Tille I, 1929, pp. 185–190]).

Objevují se také motivy zaslíbení dítěte čertu (např. Kubín In Tille I, 1929, p. 191), psaní seznamu hříšníků v kostele. (Dvořák, 2001)

Motiv vyslovení slova „čert“ a následných nepříjemných událostí je v tomto případě často spojen se zakletím. Rohrich uvádí příklady:

„Když například otec řekne v hněvu dceři: ‚Ať se ti čert zahnízdí v břiše!‘, nebo matka prokleje toho, kdo snědl sýr, ať má čerta v těle, nebo když soused běsní: ‚Chtěl bych, aby měl zloděj tolik čertů v těle, kolik mi snědl hušek.‘ čert se usadí v takto prokletém člověku.“

(Rohrich, 1966, pp. 18–19)

„Děvče se zaklíná při loučení s milým, ať ji sebere dvanáct čertů, nezůstane-li mu věrná. Skutečně se provdá za jiného, ale ve svatební den se objeví jako na zavanou dvanáct čertů a odnesou ji do pekla.“

(Rohrich, 1966, p. 19)

Dalším příkladem mohou být vyprávění, která zaznamenal Václavík:

„sa jedna roba velice zaklínala, trináskrát křivo přísahala a fšeckých sa posmívala. A ještě při tom klábonila: ‚A su tot, čert ňa posavát nezabrál.‘ Ale přišlo na ňu.“

(Václavík, 1930, p. 429)

Čert se jednoho dne rozhodl ji odvést, nevšiml si však, že má na krku růženec a musel ji nechat být. (Václavík, 1930)

„Iná roba byla s jakýmsi do kúta. Ale živú mocú to zapírala. Dyš na ňu pořát sousedy dosýpaly, a jedna í to při studni znovu prohodila, pravila ta istá: ‚Móže mňa čert zebrať, jé i to pravda.‘“

(Václavík, 1930, p. 429)

Poté, co to dořekla, ji opravdu cosi chytilo a neslo kus cesty, než ji to pustilo na zem. (Václavík, 1930)

V českém prostředí velmi známé vyprávění s tímto motivem je vyprávění Čert a Káča (u Tilleho typ vyprávění *Káče* [Tille I, 1929, str. 88–92], rovněž typ ATU 1164, velmi podobný těž motivu 2.F.50 *Čert jako nápadník* [Luffer, 2014]). Příběh vypráví o děvečce, která je zlá a hubatá/má sílu a výřečnost a chlapani se jí bojí/veselá ale neoblíbená. Děvečka chodí k muzice a nikdo s ní nechce tancovat, říká si tedy, že by šla tančit i s čertem, kdyby pro ni přišel. A čert pro ni přišel v podobě myslivce/zeleného mládence/pána v černém/krásného chasníka a vyzval ji k tanci. Když dotančili, Káča se ho nechtěla pustit a skočila mu na záda, čert se jí zbavoval jen s obtížemi, nejčastěji za pomoci ovčáka.

Podobný typ motivu se vyskytuje ve vyprávění o dívce, které si o prástkách nikdo

nevšímá, a tak si řekne, že bych chtěla i čerta, kdyby přišel. Čert se objevil v podobě myslivce a chtěl si dívku vzít, její matka s tím však nesouhlasila, za pomoci žebráka se jí podařilo se čerta zbavit. (Kulda In Tille I, 1929, p. 198)

Motiv se objevuje také v typu vyprávění *Čert a domnělý čert* (Tille I, 1929, pp. 165–171), v němž zlý kmotr, který se snažil vyděsit vdovu, aby mu dala peníze, převlečený za čerta vykřikoval, že je čert a jde si pro peníze, v tu chvíli se ovšem objevil skutečný čert, který spal v domě a odnesl ho do pekla.

V typu vyprávění *Čert čeledín*. (Tille I, 1929, pp. 171–175) se v jednom z vyprávění objevuje motiv, kdy chtěl čert v podobě pacholka pomoci sedlákovi, potkal cestou ženu, která běhala plátno a řekla: „*Nechť si to čert sebere, já to plátno sbírat nebudu.*“, čert si ho tedy vzal a ušil z něj pytel na obilí. Dále potkal ženu vážící máslo, která řekla: „*Ať si to máslo čert vezme!*“ a on si ho vzal.

V jiném vyprávění uvízl muž na cestě s nákladem a klel: „*kdyby na to už čert přišel*“. Čert mu pomohl v podobě mládence, ale pouze když mu slíbil, že mu dá to, co má doma a neví o tom. Když přišel domů, zjistil, že jeho žena čeká dítě, pro které si čert po jeho narození přišel. Dítě muž zachránil tak, že čerta porazil ve třech různých úkolech. (Kubín In Tille I, 1929, p. 191–192)

U jednoho z typu vyprávění *Čert pokušitel – žena*. se student, který nemůže dostudovat na kněze prořekl, že by se zapsal i čertu. Čert se ho poté snažil svést k šíření hříchu, on však odolal.

Podobu motivu spojenou s d'áblem v křesťanském pojetí, lze nalézt ve vyprávění *Služba nejvyššímu pánovi* (Dvořák, 2001):

„I přihodilo se jednoho dne, že kdosi nějak ublížil jednomu císařovu služebníku, a ten v hněvu vypustil z úst d'áblovo jméno.“

Lidé se začali žehnat znamením kříže, a když se nepokřtěný mladík zeptal, proč to dělají, odpověděli mu:

„Tos neslyšel, že se ten mládenec dovolával d'ábla? A my se ho bojíme, protože je nepřítel lidského pokolení.“

(Dvořák, 2001, p. 104)

Tabuizované slovo je v tomto případě pouze slovo čert (v posledních příkladu d'ábel). U čerta, zřejmě jako u jediné démonické postavy, se nevyskytuje žádné křestní jméno, které by bylo využíváno jako náhrada slova čert. Opět se vyskytuje převážně v podobě

neuváženého vyslovení slova a následným přivoláním čerta, má však široké množství podob. V případě čerta bývá ještě často spojeno s prokletím (první dva příklady), které může být vědomé i nevědomé, uvalené na vlastní osobu či na někoho jiného. U dalších dvou vyprávění se osoba odvolává na to, že ji klidně může odnést čert, pokud lže. A to se také stalo, v prvním z případů byla dívka zachráněna jen díky tomu, že měla na krku růženec. V dalším z příkladů čerta přivolá nešťastná dívka, která nemá s kým tančit/nemůže sehnat partnera. V tomto případě je to však čert, kdo se dívky nemůže zbavit. V následujícím vyprávění vyslovení slova čert (a dokonce vydávání se za něj) tou osobou způsobí to, že čert zlého člověka opravdu odnese, dalo by se říct, že obecně se jedná o účinek pozitivní, ne však pro osobu, která jméno vyslovila. Velmi zajímavým příkladem je vyprávění následující, v němž muž použije čertovo jméno v nadávce a čert, který se objeví a pomůže mu, po něm chce, aby mu dal to, co má doma a neví o tom (právě narozené dítě). Tento motiv je typický spíše pro vyprávění o Rampelníkovi (typ ATU 500). V posledních dvou příkladech se nejvíce odráží vliv křesťanské tradice, v jednom se prořekne, že by byl schopen upsat se čertu a ten se objeví a svádí ho k hříchu. Ve druhém je vysloveno slovo ďábel a lidé se okamžitě začnou křížovat a modlit, aby se neukázal.

5.1.3. Vodník

Vodník patří k nejvýraznějším postavám české démonologie. Vyskytuje se převážně v pověstech, v pohádkách ho lze najít velmi málo.

Původně byl považován za vodního démona. Ve folkloru jsou popisováni jako „*tvorové zlomyslní, někdy šprýmovaní, nikde ne však tak nebezpeční jako čerti*“ (Václavík, 1930, p. 418), nepřemožitelní v kontaktu s vodou. (Klímová, 2007)

Vodníková lidská podoba je poměrně ustálená, nejčastěji se vyskytuje v podobě muže, který je pestře oblečený, má na sobě zelený/modrý kabát, ze kterého mu kape voda, červené kalhoty, červený klobouk. Má dlouhé zelené nebo rezavé vlasy, vypoulené oči, velký nos, huhňavý hlas, na nohách plovací blány nebo kopyto. Objevuje se ale také v podobě dítěte či různých zvířat. (Luffer, 2014, motivy 5.B.5.; 5.B.15.; 5.B.20.; 5.B.30., 5.B.35.)

V konkrétních případech je popisován v lidské podobě: „*byli malé postavy, měli zelenavé oči, místo šlap někdy kopytka a vyzáblé, křivé prsty, oblečení byli nejčastěji v zálesácké župici, ale barvy zelené, z jejíhož levého šosu (někdy i levého ucha) stále ,klupkala' voda, na hlavě mívali zelený klobouček*“ (Václavík, 1930, p. 418), „*dycky měl na*

sobě zelenej fráček, z levýho šosu mu kapalo, a huhňal, jako dyž kozel vohcává prskání“ (Kubín I, 1964, č. 107., p. 200), *„maji červený čepičky“* (Kubín I, 1964, č. 128., p. 228), *„mladej hošík ... má mokrý límečky u ruky“* (Kubín I, 1964, č. 159., p. 295), *„chlapeček červený čepičče“* (Kubín I, 1964, č. 205., p. 346), *„celej blátem umazanej, ... a jednu nohu měl jako konckou a druhou jako člouječí“* (Kubín I, 1964, č. 239., p. 403), *„kluk s červenou čepicej“* (Kubín I, 1964, č. 260., p. 426), *„malý dítě“* (Kubín II, 1971, č. 71., p. 101); ve zvířecí podobě: *„zelená žába jako velká bačkora“* (Kubín I, 1964, č. 92., p. 185), *„kůň“* (Kubín I, 1964, č. 203., p. 345; Václavík, 1930, p. 420), *„had“* (Kubín I, 1964, č. 225., p. 377), *„prasátko“* (Kubín I, 1964, č. 260., p. 426), *„zajíc“* (Kubín I, 1964, č. 262., p. 427)

S vodníkem bývá spjato několik pro něj význačných činností. Často se vyskytuje motiv rozprostírání pentlí podél vody, na něž láká dívky/děti, případně je sám prodává. (Kubín, 1964, č. 91., p. 185) V některých případech se vodník dokonce mstí člověku, který prodává mašle a pentle, *„že mu s těma heblatama přebírá kšefty u holek, nebo co“*. (Kubín I, 1964, č. 72., p. 138)

Bývá viděn, jak sedí u vody a šije boty, *„vodníkova bota vydrží sedmkrát více než bota zhotovená lidským ševcem“*. (Klímová, 2007, p. 1147)

Je spojen s představou, že láká lidi do vody a topí je, jejich duše si schovává do hrnečků. Vyskytoval se často u mlýnů, míval dobré vztahy s mlynáři, hrnčíři (od nichž kupoval hrnečky). (Klímová, 2007)

Často také bývá člověkem chycen či přelstěn a donucen k tomu, aby z daného místa odešel/přestal topit lidi. Tak se stalo např. v pověsti *Jak zatopili hastrmanu*, vodník měl v oblíbě topit místní děti, které si z něj dělaly legraci, jednou ho však lidé pomocí lýkového provazu chytili a strčili za kamna. Pustili ho, až když slíbil, že s topením přestane. (Kubín I, 1964, č. 108., p. 201) V jiných případech pomáhá v obraně proti vodníkovi klokočová hůl (Kubín I, 1964, č. 203., p. 345) nebo česneková topinka (Václavík, 1930, p. 418). Lidé se mnohdy mstili vodníkovi/zbavili se vodníka tím, že mu někam zaklínili prsty:

„Tak začal dělat housle, brnožit, vonik přide, a chtěl to taky dělat. Přide k němu a co prej dělá.

,Tole, pod' taky.‘

Ted'ko začal ten krajánek hrát. Vonik chtěl taky, ale nešlo mu to. Tak že budou vrtat' dírky. Vyvrtal dvě dírky a povidá mu:

,Strč tam prsty, jesli se to bude šikovat.‘

No ten je tam strčil a krajánek mu je přikříp, ten bolestí utikal a přislíbil mu, až pude přes louku, že ho utopí.“

Tak se ale nestalo, protože když šel krajánek přes lávku, stačilo mu vytáhnout vrták a vodník hned utíkal. (Kubín I, 1964, č. 208b., p. 351) Lze si také povšimnout, že vypravěč neoznačuje vodníka jménem, používá pouze výrazy „ten“ nebo „vonik“.

Poměrně často se vyskytuje motiv, kdy dívka vodníkovi v podobě žáby slíbí, že mu půjde za kmotru. Když se tak stane, vodník se odmění na první pohled bezcennými věcmi, které se ale promění ve zlaté mince. (Kubín I, 1964, č. 92., p. 185)

Výrazným motivem je předurčená smrt. „*Vodník se objeví na daném místě v danou hodinu a očekává toho, komu je předurčeno, že se utopí; netrpělivě volá: „Hodina pryč – chlapa nic!“*“ (Klímová, 2007, p. 1147), případně pouze zvěstuje něčí smrt (Tille II/2, 1937, pp. 421–422; Kubín I, 1964, č. 205., p. 346; č. 261., pp. 426–647; Kubín II, 1971, č. 72., p. 101) V některých případech se vodník nevyskytuje sám, mívá ženu, někdy děti, případně je vodníků na jednom místě více. Ženu si vodník mnohdy vybírá mezi lidmi, což mívá tragický osud, žena se musí rozhodnout mezi životem s vodníkem a dětmi a životem s matkou mezi lidmi, dochází ke smrti dětí nebo manžela. (Kubín I, 1964, č. 225., p. 377, tento motiv se vyskytuje také v Erbenově básni *Vodník*)

V případě vodníka se motiv tabuizovaného jména vyskytuje již v podstatě jeho samotného pojmenování, jehož původní znění v české tradici zcela chybí. (Klímová, 1972)

Vodníkovi se říkalo nejčastěji křestním jménem (to se lokálně liší, nejčastěji Ivan, Mikl). Lokální podoba křestního jména mnohdy souvisela s jedním z nejčastějších syžetů spojovaných s vodníkem, který je v podobě raka chycen do pytle, a říkačkou „*Mikli, Mikli – já jsem v pytli*.“ V moravských variantách se pro pytel používal výraz měch, říkačka zněla „*A Čechu – jsem v měchu*.“ (Klímová, 1972)

Samotný termín vodník byl uměle zaveden až v době romantismu českými obrozenci. Další z velmi často používaných zástupných pojmenování „*hastrman*“ (a jeho různé obměny – „*besrman*“, „*bestrman*“, „*vasrman*“, „*vastrman*“) vychází z německého „*Wasserman*“. Klímová (1972) zdůrazňuje, že se nejedná o důkaz, že tradice vodníka pochází z německého prostředí, ale pouze za logickou výpůjčku, výraz *hastrman* slouží jako výraz, kterému vodník nerozumí, je tedy možné ho tak nazývat. Podle některých zdrojů se objevuje také označení *mužíček*. (Klímová, 1972)

Přestože je tabuizováno již vodníkovo původní jméno, vyskytují se i případy, kdy se nevyplatí vyslovit ani jeho jména zástupná. Příkladem může být pověst *Jak zatopili hastrmanu*:

„V jinonickym rybnice byl taky hastrman. A už kolik lidí utopil, jak pamatuju vypravovat. Nejvíc takle děti, kluci, dyž tam pásali vokolo, jak viděli, že vyskakujou žabluňky na vodě (to von tak dejchá dóle), začli ho tam zlobit:

*Hastrmane, tatrmane,
dej nám kůži na buben,
budeme ti bubnovati,
až polezeš z vody ven.*

A to už některýho tam stáh.“

(Kubín I, 1964, č. 108., p. 201)

Dalším příkladem je pověst *Hastrman tanečnikem*:

„Jedna holka šla k muzice, byla tak kůpa kamarádek, tak viděla, že tancovat moc nebude. A že byla na tanec jako drak, povudá jim:

,Holky, já dybych měla dnes hastrmanem tancovat, tak musim!‘

Všecy se tam nahrnuli, a najednou takovej hošík mladej přide pro ní a jen to s ní fofruje. Už druhej, třetí kousek a pořád s ní. Ty se ji smály:

,Kohos to naplašila! Má mokry límečky u ruky.““

(Kubín I, 1964, č. 159., p. 295)

Stejně motiv se vyskytuje také v pověsti *Hastrman tanečnik*:

„Moje kamarádka sloužila jako děvečka ve dvoře a žádnej si ji nikdy neušimal. Smůla, samá smůla! Přišla k muzice, ale vostala sédět. Tak jednou těm holkám poudá, dyby pro ní přišel třeba hastrman, že by s nim šla tancovat.

Jednou taky šla s chasou, a ted’ko jeden k ní přišel a jenom s ní, a celinkou noc spolu rejčili.“

(Kubín II, 1917, č. 141., pp. 205–206)

Posledním příkladem je pověst *Hastrman na veselce*:

„Dyž sem já měl veselku, tak tadyhle, co je pila, byl ten mlejn, a tam sem měl veselku. No a mlynář byl taky na ní. A zpívali přitom vo hastrmanoj. Ale ten rymnik byl vylovenej.

Už to bylo asi tak po půlnoci, rozcházeli se jako, ale muj pantáta seděl eště a já, no mohlo nás tam bejt přeci pár, a ted’ko takovej čloujek přide.“

(Kubín I, 1964, č. 239., p. 403)

Ve všech těchto pověstech si lze povšimnout, že výraz „hastrman“, který by měl fungovat jako jméno zástupné, které je možné vyslovit, vodníka i přesto přivolá. V prvních třech pověstech musí vynaložit mnoho úsilí, aby se vodníka zbavili, neuvážené vyslovení jména a tím způsobené přivolání tedy působí značné nepříjemnosti, v prvním případě dokonce smrt dětí. V posledním případě nakonec odejde sám. Motiv přivolání vodníka nešťastnou dívkou, se kterou nikdo nechce tancovat (5.B.110 *Vodník jako nápadník* [Luffer, 2014]), se vyskytuje také v případě čerta. V některých pověstech je vodník označován vypravěčem pouze jako „ten“. (Kubín I, 1964, č. 208b., p. 351)

Nejblíže české tradici vodníka má polský „utopiec“ díky některým motivům (šije boty při úplňku apod.), podobná postava se vyskytuje také v ruském folkloru, liší se však již více. Postava vodníka naopak není zaznamenána v západoevropské tradici. (Klímová, 2007)

5.1.4. Duchové

Ačkoliv vyvolávání duchů není pouze záležitostí moderního folkloru, je v této práci zařazen hlavní příklad pocházející právě z nedávné historie. Důvodem pro to je, že přestože se dá předpokládat, že hlavní součástí vyvolávání ducha je v určité části obřadu vyslovit jeho jméno, v tradičních a převážně ani v současných vyprávěních obvykle není explicitně řečeno, jak obřad konkrétně probíhá. A protože zaříkadlo spojené s vyslovením jména není jediným způsobem, jak ducha vyvolat (jiným způsobem může být např. obíhání nějakého předmětu), bude tato kapitola zaměřena spíše na folklor současný, ve kterém se příklady s konkrétním jménem dají vysledovat.

V současné době je vyvolávání duchů spojené především s dětmi a dětskými tábory, případně s opileckými historkami dospělých. Obvykle má však vyvolávání duchů za následek zranění některého ze zúčastněných, v ojedinělých případech dokonce smrt. K vyvolávání se nezdá používat různé předměty (svíčky, zrcadlo). Mezi nejoblíbenější postavy, které jsou nejčastěji vyvolávány, patří Božena Němcová, Satan a Adolf Hitler. (Janeček, 2015)

Postava Boženy Němcové se dostala do oblíbenosti zhruba v 80. letech minulého století zřejmě díky rozšíření ve formě školní výuky. Dětské tradice obvykle pracují s představou, že lidé, kteří byli za svého života hodní, se po smrti stávají zlými (tzv. etická inverze). (Janeček, 2015) Jedna z pověstí, které vypráví o vyvolávání Boženy Němcové, říká:

„Jedna starší skautka nás začala poučovat, ať nikdy nezkoušíme vyvolávat Boženu Němcovou. Když se prý přemýšlí, kterého ducha vyvolat, většinu lidí hned napadne Němcová. Všechny osobnosti, který byly za života hodný, jsou jako duchové šíleně zlý.

Duch Němcové je proto strašně zlý, ničí věci, ubližuje a dokáže i zabít.“
(Janeček, 2015, p. 77)

Další pověst zmiňuje, že *„jedné holce na vedlejší základní škole údajně kdysi po tom, co ji vyvolala, vyškrábala oči.“* (Janeček, 2015, p. 77)

Podle jiné pověsti je její duch zlý ze zcela zjevného důvodu: *„Božena Němcová se nesměla vyvolávat, protože jí zabili děti a ona potom všechny děti nenáviděla a chtěla je zabít.“* (Janeček, 2006, č. 108, p. 275)

Podle dalších je duch Němcové naopak hodný: *„Když vyvoláváme duchy, tak většinou Němcovou, protože je hodná. Bojíme se vyvolávat někoho zlýho.“* (Janeček, 2015, p. 78)

Jak již bylo řečeno, velmi oblíbenou postavou pro vyvolávání je Adolf Hitler, v jeho případě se ovšem nevyskytuje představa, že by se po smrti stal hodným.

„Jednou večer v chalupě, když už byli všichni nemálo posílení alkoholem, někoho náhle napadlo vyvolat ducha Adolfa Hitlera. Nejdřív to vypadalo, že vyvolávání nefunguje, avšak všichni přítomní se přesto pro pořádek rozhodli ducha raději odvolat.

V tu chvíli se rozrazila dvířka od kamen a z pece vyšlehly obrovské plameny, které spálily bundu oné sousedky.“
(Janeček, 2015, p. 82)

Mezi dětmi také poměrně oblíbenou postavou, která se dá vyvolat, je Krvavé koleno. Postava Krvavého kolena pochází z dětské hry, která se rozšířila už v 19. století nejen na našem území. Vyvolávání Krvavého kolena je obvykle spojené s říkačkou: *„První hodina odbila, lampa ještě svítila, druhá hodina odbila, lampa ještě svítila...“* Když lampa zhasne, objeví se Krvavé koleno. (Janeček, 2015, p. 80)

Krvavá Mary

Postava Krvavé Mary (někdy také Krvavá Máří) se u nás objevila až poměrně nedávno, její rozšíření je spojené s rostoucím vlivem internetu a populární kultury. Příběh o Krvavé Mary byl poprvé zaznamenán v 70. letech 20. století mezi americkými dětmi. Odtud

se v 80. letech rozšířil do západní Evropy a počátkem 21. století i k nám. V Čechách je její výskyt zaznamenán již v 90. letech, ovšem pouze např. u dětí emigrantů ze západní Evropy, do větší obliby se dostala až po roce 2000 s rozšířením internetu. (Janeček, 2015)

Podoba Krvavé Mary není nijak konkrétní, bývá popisována pouze jako „záhadná tvář“ (Janeček, 2015, p. 104), „podivná zkrvavená postava“ (Janeček, 2015, p. 105), případně „holčička s vřídky po celém těle“ (Janeček, 2015, p. 108)

Její identita, když byla ještě naživu, také není zcela jasná, některé zdroje říkají, že šlo o čarodějnici (Janeček, 2015, p. 104), podle jiných jde o znetvořenou nevěstu (Janeček, 2015, p. 107), Pannu Marii (Janeček, 2015, p. 107), Satanovu sestru/dceru/ženu (Janeček, 2015, p. 107), kanibalku se zohyzděným obličejem (Janeček, 2015, p. 105), další zase tvrdí, že je to žena z Ameriky, které v 19. století odešel manžel do války, lidé ji začali obviňovat z čarodějnictví, ona zabila své děti, a když se manžel vrátil z vojny, nepoznal ji a zabil ji (Janeček, 2015, p. 106), v české lokální tradici se jedná např. o ženu z Kuřimi, která zabila své děti (Janeček, 2015, p. 103)

Ať už se jedná o kohokoliv, rituále spojené s jejím vyvoláváním mají většinou tuto podobu:

„Když půjdeš v noci se svíčkou k zrcadlu a třikrát před ním řekneš ‚Krvavá Máry‘, tak se ráno probudíš a budeš poškrábaná do krve po celém těle. Taky ti bude týct krev z nosu.“

(Janeček, 2015, p. 101)

Motiv zrcadla a třikrát vysloveného jména zůstává prakticky ve všech podáních, může se však lišit to, co se po vyslovení jména stane, ačkoliv mají následky většinou podobu fyzického poranění. V dalších případech lidé, kteří vyvolávali Krvavou Mary, skončili tak, že „měli rozdrápané obličej“ (Janeček, 2015, p. 101), jindy „vyleze Mary ze zrcadla a vyškrábe oči“ (Janeček, 2015, p. 102), někdy se lidé měli ráno „vydrápané písmeno M“ (případně písmena KM) na čele/předloktí (Janeček, 2015, p. 103), některé zdroje mluví o tom, že může „poškrábat obličej, vyjít na vás s nožem nebo vám sníst obličej ... v nejhorším případě může i zabít“ (Janeček, 2015, p. 104).

Po vyvolání bývá těžké se ducha zbavit, „nejosvědčenější metodou je modlitba“ (Janeček, 2015, p. 105)

5.2. Zvířata

5.2.1. Vlk

Ač se motiv tabuizovaného jména vyskytuje nejvíce u démonologických bytostí, lze ho nalézt také ve zvířecích pohádkách. Protagonista zvířecích pohádek, kterého se tento motiv převážně v české folklorní tradici týká, je vlk. Množství zvířecích příběhů, včetně těch o vlkovi, lze nalézt např. ve Dvořákových *Nejstarších českých pohádkách* či *Soupisu staročeských exemplů*.

Vlk vystupuje převážně jako postava negativní, nejčastěji dává jiná zvířata nebo se o alespoň snaží. (Dvořák, 2016, č. 5334, p. 266; 5341*, p. 268; č. 5354, p. 269) Poměrně často se vyskytuje vyprávění o vlkovi, kterému v krku uvízla kost/krk ho bolí a pták (jeřáb/husa) mu pomohl. Když se ale dožadoval odměny, vlk mu řekl, že může být rád, že ho nechal žít/ukousl mu hlavu. (Dvořák, 2016, č. 5332, p. 265; č. 5346*, p. 268)

V případě vlka nelze nalézt příklad, kdy by měl nějaké vlastní jméno, zákaz vyslovení se týká konkrétně slova „vlk“. Porušení zákazu a vyslovení slova má většinou podobu takovou, že osoba vlka osloví, nevědomě mu něco slíbí nebo jeho jménem někomu vyhrožuje, netuší však, že vlk je poblíž a její slova slyší a následně se dožaduje slíbené věci nebo vyplnění výhrůžky.

Konkrétní příklad příběhu, v němž se motiv vyskytuje, lze nalézt např. v pohádce *Jak si šel vlk do studny pro sýr*, a vypadá takto:

„Oral jednou jeden sedlák na poli a jeho volkům se z ničeho nic znelíbilo tahat pluh. I křikl na ně: ‚Ať vás vlci sežerou!‘ Uslyšel to vlk a liboval si, jak se poměje.“
(Dvořák, 2001, p. 25)

Když vlk přišel za sedlákem, ať mu slíbené voly dá, sedlák s tím samozřejmě nesouhlasil. Rozhodli se, že nechají lišáka, aby jejich spor rozsoudil. Lišák se za vlka přimluvil a slíbil mu, že když sedlákovi voly nechá, dostane místo toho sýr. Nakonec však vlka přelstil a vlk přišel o voly i o sýr.

Rovněž ve vyprávění *Jak vlk ostrouhal kolečka* se vyskytuje podobná varianta tohoto motivu. Tentokrát však vlkovi nejsou slíbena voly ale dítě.

„Byla jednou jedna selka, a ta měla synka, který ji trápil neustálým pláčem. Když jedné noci chlapec zase zlobil, rozmrzelá matka už nevěděla, čím by utišila jeho pláč, i

pohrozila mu: „Jestli hned nepřestaneš, vystrčím tě za dveře. Je tam vlk a ten tě sežere.“

A co byste neřekli, právě v tu chvíli vlk skutečně postával za dveřmi a poslouchal, co se mluví v jizbě. Z ženiných slov vyrozuměl, že mu kyne naděje na kořist.“

(Dvořák, 2001, p. 31; také Dvořák, 2016, č. 5336*, p. 267)

Dítě však nakonec plakat přestalo a spolu s ženou usnulo. Vlk čekal za dveřmi až do rána, kde ho zastihli sedláci a málem ubili. Ani v tomto případě se tedy vlk kořisti nedočkal. (Dvořák, 2001)

Tabuizované jméno zde tedy představuje slovo „vlk“ (nevyskytují se ani označení opisná, ani využití křestní křestních jmen). Přivolání vlka je vždy spojené s nějakou nepříjemnou událostí s ním spojenou, v obou zde uvedených příkladech má podobu nevědomého slibu vlkovi, který poslouchal opodál. Daly by se nejspíše popsat příslovím „*My o vlku a vlk za humny.*“

5.3. Lidé

Tabuizované jméno v případě lidí má obvykle podobu zákazu vyslovení vlastního jména, které slouží k dosažení určitého cíle (nejčastěji k vlastní ochraně). Určitým způsobem se blíží nejvíce příkladům, jež zmiňuje Frazer. V tomto případě jsou všechny příklady vybrané pouze z pohádkových vyprávění.

Prvním příkladem může být např. typ vyprávění *Magelona*, který zmiňuje Tille ve svém soupisu. Vyprávění je o urozeném muži, který se dozvěděl o krásné princezně a rozhodl se si ji vzít. Přišel do země, v níž panna žila, a zúčastnil se u dvora turnaje, který vyhrál. S princeznou se do sebe zamilovali, utekli, shodou nešťastných okolností rozdělili, ale nakonec zase shledali. Hledaný motiv se vyskytuje pouze okrajově, když se muž hlásí do turnaje a ptají se ho na jméno, rozhodne se ho zatajit a vydává se za chudého zemana, po určité době však panně svou skutečnou identitu prozradí. Motiv tedy není pro příběh příliš důležitý. Tille také zmiňuje, že se vyprávění dostalo do lidové slovesnosti, když bylo přeloženo z francouzštiny. (Tille II/1, 1934, pp. 51–53)

Dalším příkladem může být typ vyprávění *Parisade*. Vypráví o králi, který se procházel po zahradě/poli/kolem rybníka a slyšel tři dívky, které si říkaly, co jim bylo

předurčeno/co by si přály. Jedna z nich tvrdila, že jí bylo předpovězeno, že si vezme krále, bude s ním mít dvojčata a bude nešťastná. Když to král slyšel, rozhodl se si dívku vzít. Dívka po čase opravdu porodila dvojčata. Král však musel odjet do války a její tchyně ji nenáviděla, když král odjel, rozhodla se tedy děti se zbavit (nejčastěji je pošle v košíku po řece, kde je najde rybář). Děti musely překonat mnoho útrap, nakonec se však vždy vrátily zpět k rodičům. (Tille II/1, 1934, pp. 192–208) Dívka tím, že vyslovila, že si krále vezme, a ten ji shodou náhod slyšel, takový osud opravdu přivolá. Tento typ vyprávění má zřejmě původ v příbězích 1001 noci, které Tille uvádí jako první příklad. (Pečírka In Tille II/1, 1934, pp. 192–193)

Motiv lze nalézt také ve vyprávění *Abuchazan a Tardys*. To vypráví o dceři císaře, kterou našel v pytli syn bohatého kupce Abuchazan. Když se dívka probudila, zatajila, kdo je, a řekla, že se jmenuje Tardys. Šli spolu za jedním kupcem, Tardys za ním Abuchazana posílala, nechtěla však, aby se o ní zmiňoval. Když se kupec jednou opil, probodla mu Tardys srdce. Abuchazanovi vysvětlila, že se do něj zamilovala, ale jako princezna si ho nemohla vzít, a jednou ho našla, jak spí s jinou dívkou. Abuchazanovi a Tardysiny cesty se poté rozdělily, nakonec se však znovu potkali na císařském dvoře Tardysina otce a vzali se. (Tille I, 1929, pp. 2–4) Motiv v podobě zatajení své identity se zde vyskytuje také spíše okrajově, je využit za účelem vykonání pomsty. Vyprávění je popisováno jako příběh jednoho tureckého mládence. (Tille I, 1929, p. 2)

Skrytí identity se týká v mnoha vyprávěních také postavy císaře/krále, nejčastěji v podobě, kdy císař projíždí tajně zemí a pozoruje, co dělají jeho poddaní/zablouzí v lese.

V jedné variantě typu vyprávění *Císař a voják* král zablouzl v lese a husar ho z lesa vyvedl. Zatajil mu ovšem, kdo je. Husar mu v hostinci zachránil život a našli spolu poklad. Po cestě k zámku se král husarovi ztratil, a ten se rozčílil. Zjistil ale, kdo jeho společník byl, král ho jmenuval generálem a nechal mu všechny peníze z pokladu. (Menšík In Tille I, 1929, p. 127, v téměř shodné podobě se motiv vyskytuje např. také Kolář In Tille I, 1929, pp. 126–127; Kubín In Tille I, 1929, p. 127)

Do této kategorie by se dalo zařadit i vyprávění *O pyšném císaři Joviniánovi*. Císař se prohřešil tím, že si o sobě myslel, že je víc než Bůh, jedné noci si říkal: „*Je nějaký jiný Bůh kromě mne?*“, a za to byl potrestán. Jednoho dne byl se svou družinou v lesích a rozhodl se jít se vykoupat. Mezitím se však družině ztratil a někdo mu ukradl šaty. Nahý císař putoval mezi lidmi a snažil se dostat na svůj zámek, kdykoliv však někomu řekl, že je císař Jovinián, byl okamžitě zbit nebo vyhnán a na jeho místo císaře se zatím dostal císař falešný. Vše se napravilo, až když Joviniánovi došlo, proč je takto potrestán, a vyzpovídal se. (Dvořák, 2001,

pp. 96–100, srov. Tille I, 1929, pp. 485–487) V tomto případě vypadá motiv zcela jinak, císař je trestán tím, že ho nikdo není schopen poznat, což se pojí s tím, že když odhalí svou identitu, je bit.

5.4. Bůh

Výskyt křesťanského Boha jako aktivní postavy je, především v pohádkách, poměrně častý jev. Již v samotném náboženství nemá tento bůh žádné jméno a je označován pouze jako Bůh, i toto označení však bývá tabuizováno, případně mívá značnou moc, ať už pozitivní či negativní. V pohádkových vyprávěních má tabuizování jména většinou podobu neuváženého vyslovení slova Bůh, převážně spojeného s něčím, co ho urazí.

Bůh se v pohádkách vyskytuje jako postava s neomezenou mocí, která když už trestá, nabízí také možnost napravení (zde lze uvést jako příklad vyprávění zmiňované již v minulé kapitole *O pyšném císaři Joviniánovi*, který si řekl, že je více než Bůh, ten ho sice potrestal, ale bylo možné se z trestu vykoupit prostřednictvím zpovědi [Dvořák, 2001, pp. 96–100]).

Vyslovení božího jména mívá zde naopak často účinky pozitivní. Např. v již dříve zmiňované variantě vyprávění *Kmotr řezník – hrnec peněz ze země*. dostala chudá žena od řezníka kus masa, který vyvážila slovy „Zaplat’ Pánbůh“. (Václavek, 1898 In Tille I, 1929, pp. 170–171) Slova „Zaplat’ Pánbůh“ jako prostředek k zaplacení se vyskytují také v několika variantách vyprávění *Holič straší*, v níž muž zaplatil duchovi za jeho služby právě těmito slovy, čímž ho vysvobodil, byl totiž potrestán za to, že za svého života nebral hodnotu těchto slov vážně/tato slova mu byla určena jako prostředek k vysvobození z jiného trestu. (Peck In Tille I, 1929, p. 462; Hruška In Tille I, 1929, pp. 460–461)

Případ, kdy vyslovení Božího jména má účinky již spíše negativní, je např. vyprávění *Všem se nezachováš*, v němž se vyskytuje člověk, který si myslel, že je možné být s každým zadobře a každému se zavděčit a měl pocit, že Bůh se tak nechová, přestože by podle něj mohl. Jednou si řekl: „*Já tak být Bohem, na mou věru bych si troufal splnit každému, oč by prosil.*“ Když to dořekl, ozval se hlas Boha, který mu sdělil, že tedy teď Bohem je, a dal mu svou moc. Netrvalo dlouho a muž zjistil, že opravdu není možné vyhovět každému, kdo o něco žádá. Zatímco jeden žádal o sucho, druhý si přál déšť. Muž si tedy raději řekl, že toho nechá a moc Bohu vrátil. (Dvořák, 2001, pp. 94–95)

Ve vyprávění *Tajné úradky boží* se vyskytuje poustevník, který pozoroval utrpení a bezpráví, která se na světě děly, a řekl si: „*Co stojí psáno o Bohu? Že je soudce spravedlivý,*

mocný a shovívavý. Ale spravedlivý přece není ten, kdo dopustí, aby byl zabit nevinný a viník unikl trestu. Nač bych se tedy děle kál ve své poustce?“ A rozhodl se víry vzdát, protože měl pocit, že svou duši stejně nemůže spasit. Bůh ho však slyšel, a protože nechtěl o jeho duši přijít, poslal za ním anděla, aby ho přivedl zpět na víru. Anděl se k němu připojil jako společník na cestě a protože se choval na první pohled špatně (bral chudým, obdarovával bohaté, zabil člověka), myslel si poustevník, že se jedná o d'ábla. Nakonec se však ukázalo, že anděl jednal tak, jak jednal, z dobrých důvodů (chudí se měli mít dobře po smrti, bohaté už nebylo možné spasit, člověk, kterého zabil, by byl neobyčejně zlý), čímž muž dokázal, že Bůh jedná správně, ačkoliv to může na první pohled vypadat jako bezpráví, a přivedl ho tak zpátky na víru. (Dvořák, 2001, pp. 101–102) Motiv se v tomto případě vyskytuje v podobě vyslovení jména v souvislosti s jakousi urážkou Boha, i přesto však muž potrestán nebyl, pouze byl přiveden zpět k víře.

6. Závěr

Bakalářská práce *Motiv tabu na vyslovení jména v českém slovesném folkloru* představila ucelený pohled na problematiku tabuizovaného jména v české folklorní tradici (zaměřuje se však pouze na folklor prozaický, ostatní oblasti slovesného folkloru ponechává dalšímu studiu). Motiv tabu na vyslovení jména je definován jako zákaz vyslovení jména či věci, jehož porušení má negativní důsledky. Má však velké množství dalších variant, které jsou zaznamenány v mezinárodním katalogu motivů Stitha Thompsona *Motif-Index*. Motiv se vyskytuje také v mezinárodním katalogu pohádkových typů ATU, podle Thompsonovy klasifikace u typů ATU 400 a ATU 500, lze ho ovšem nalézt také u typu ATU 1146 (všechny tyto typy se, jak prokázal výzkum provedený v rámci této práce, vyskytují i v české pohádkové tradici).

V českém prozaickém folkloru má tento motiv zastoupení jak v pohádkách, tak v pověstech. Práce klasifikuje výskyt motivu podle aktérů narativů – postav, s nimiž je spojen. Tyto postavy jsou rozděleny do několika kategorií. První z nich jsou démonické bytosti, mezi něž jsou řazeny postavy vodníka, čerta, Krakonoše a duchů. V případě vodníka, čerta a Krakonoše bývá složité určit dominantní folklorní žánr, pro který jsou typičtí – vyskytují se totiž v pohádkách i pověstech, jejichž náměty bývají navíc často velmi podobné. Tabuizované jméno ve spojení s postavami duchů se vyskytuje naopak převážně v pověstech, nejlépe dohledatelné je konkrétně v pověstech současných. Druhá kategorie jsou zvířata, do ní je zařazena postava vlka. Motiv tabuizovaného jména spojený s vlkem se nachází v pohádkách a exemplech. Třetí kategorií jsou lidé, v této kategorii jsou stejně jako v kategorii poslední, která se věnuje Bohu, zařazena pouze pohádková vyprávění.

O specifické podobě motivu v českém prostředí ve srovnání s ostatními evropskými folklorními tradicemi zřejmě nemůže být příliš řeč, drtivá většina motivů má podobu obecně rozšířeného záměrného či neuváženého vyslovení jména bytosti, které bytost následně přivolá (v Thompsonově klasifikaci se jedná o motivy C432. a C433, v případě typu ATU 500 o konkrétnější variantu C432.1., ve vyprávěních o vlkovi C433.2.). Vyprávění o lidech lze specifikovat motivem C436.

Poměrně proměnlivé jsou ale další okolnosti, které se s motivem pojí. Vyslovení jména Krakonoš (někdy pouze jeho německého ekvivalentu Rübzahl/Rýbrcou) bytost urazí, ve většině případů reaguje negativním či zlomyslným činem, jindy však i přes urážku pomůže potřebnému. Stejně tak je tomu také u postav čerta a vodníka. V jejich případě se

navíc objevuje specifická podoba motivu, kdy čerta/vodníka přivolá dívka, která nemá s kým tančit/nemá partnera (tento motiv se vyskytuje také např. v islandské tradici). Všechny tyto tři postavy, ač jsou primárně považované za negativní, se projevují v některých případech i jako kladné (Krakonoš půjčí peníze, čert odnáší do pekla zlé lidi). Naopak duchové se v uvedených příkladech projevují pouze negativně (člověku, který je přivolá, většinou fyzicky ublíží). Podobně je tomu také u vlka, jehož chování je převážně zlomyslné či vyloženě agresivní. U lidí se motiv vyskytuje v podobě skrývání vlastní identity, převážně z důvodu ochrany, případně pomsty. Postava Boha, přestože ho někdy vyslovení jeho jména také urazí, vystupuje vyloženě jako postava pozitivní, přestože občas trestá, dává také možnost k napravení.

Z tohoto výčtu lze usoudit, že motiv tabuizovaného jména není v českém prozaickém folkloru pouze ojedinělým jevem, ale vyskytuje se poměrně hojně, přestože se v rámci většiny dokumentovaných narativů jedná převážně o motiv okrajový a pro celé vyprávění ne příliš signifikantní (s výjimkou typu ATU 500). Závěrem lze dodat, že zkoumané téma nebylo v této práci zcela vyčerpáno a bylo by možné ho dále rozšířit, minimálně o problematiku lokálních démonologických postav a dalších konkrétních vyprávění, která v této práci použité folklorní sběry a folkloristické katalogy neobsáhly.

7. Bibliografie

7.1. Primární literatura

Áron z Húrky (2016). *O Igimarasussukovi, který jedl své ženy. Inuitské pověsti očima Árona z Húrky (1822–1869)*. Praha: Argo.

Árnason, J. (2008). *Mrtvému nože netřeba: Islandské pověsti a pohádky*. Praha: Argo.

Cross, T. P. & Slover, C. H. (1996). *Ancient Irish Tales*. New York: Barnes & Noble Books.

Dvořák, K. (2001). *Nejstarší české pohádky*. Praha: Argo.

Dvořák, K. (2016). *Soupis staročeských exempel*. Praha: Argo.

Homér. *Odysseia*.

Hunt, M. (1884). *Grimm's Household Tales*. London: George Bell and Sons.

Janeček, P. (2006). *Černá sanitka a jiné děsivé příběhy. Současné pověsti a fámy v České republice*. Praha: Plot.

Janeček, P. (2015). *Krvavá Máry a jiné strašlivé historky*. Praha: Plot.

Kubín, J. Š. (1964). *Lidové povídky z Podkrkonoší I*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.

Kubín, J. Š. (1971). *Lidové povídky z Podkrkonoší II*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.

Luffer, J. (2014). *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha: Academia.

Rasmussen, K. (1921). *Eskimo Folk-tales*. London.

Tille, V. (1929). *Soupis českých pohádek*. Praha: Česká akademie věd a umění. (Svazek I)

Tille, V. (1934). *Soupis českých pohádek*. Praha: Česká akademie věd a umění. (Svazek II/1)

Tille, V. (1937). *Soupis českých pohádek*. Praha: Česká akademie věd a umění. (Svazek II/2)

Thompson, S. (1955). *Motif-index of folk-literature: a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends*. Bloomington: Indiana University Press.

Uther, H. (2004). *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

7.2. Sekundární literatura

Balle, C. (1990). *Tabus in der Sprache*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Bourke, J. G. (1892). *The medicine-men of the Apache*. Washington.

Clodd, E. (1898). *Tom Tit Tot. An Essay on Savage Philosophy in Folk-Tale*. London: Duckworth and Co.

Čermák, F. (2010). *Lexikon a sémantika*. Praha: Lidové noviny.

Douglas, M. (2003). *Purity and danger: An analysis of concepts of Pollution and Tabu*. London: Psychology Press.

Frazer, J. G. (2012). *Zlatá ratolest*. Praha: Československý spisovatel.

Freud, S. (1991). *Totem a tabu*. Praha: Práh.

Hollis, A. C. (1909). *The Nandi, their language and folk-lore*. Oxford: Clarendon Press.

Jech, J. (1964). *Komentář k edici J. Š. Kubín: Lidové povídky z Podkrkonoší I*. Praha

Jech, J. (1971). *Komentář k edici J. Š. Kubín: Lidové povídky z Podkrkonoší II*. Praha

Jech, J. (2008). *Krkonoš*. Praha: Plot.

Jones, P. (1861). *History of the Ojebway Indians: with especial reference to their conversion to Christianity*. London: A. W. Bennett.

Kandert, J. (2010). *Náboženské systémy. Člověk náboženský a jak mu porozumět*. Praha: Grada Publishing a.s.

- Klímová, D. & Otčenášek, J. (2012). *Česká pohádka v 19. století*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky.
- Klímová, D. (2007). Démonické bytosti In S. Brouček & R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (pp. 131–132). Praha: Mladá fronta.
- Klímová, D. & Traxler, J. (2007). Pohádka In S. Brouček & R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (pp. 759–760). Praha: Mladá fronta.
- Klímová, D. (2007). Vodník In S. Brouček & R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (pp. 1147–1148). Praha: Mladá fronta.
- Klímová, D. (1972). Vodník v českém lidovém podání: (Aktuální problémy jeho historického studia). *Český lid*, 59(3), 130–153
- Kraft, H. (2006). *Tabu, magie a sociální skutečnost*. Praha: Mladá fronta.
- Křížová, A. (2007). Čert. In S. Brouček & R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (pp. 105–106). Praha: Mladá fronta.
- Luffer, J. (2006) Typologická klasifikace lidových pohádek a pověstí v mezinárodním kontextu. *Český lid*, 93(3), 287–302
- Machek, V. (1946). Výklady slov. In *Naše řeč*, 30(8), 141–146
- Pokorný, J. (2010). *Lingvistická antropologie: jazyk, mysl a kultura*. Praha: Grada Publishing a.s.
- Radcliffe-Brown, A. R. (1939). *Taboo*. Cambridge: University Press.
- Röhrich, L. (1966). Čert v pohádce a pověsti. *Český lid*, 53(1), 18–23
- Satke, A. (2007). Exemplum In S. Brouček & R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (p. 204). Praha: Mladá fronta.
- Soukup, V. (2009). Tabu. In Malina, J. (ed.), *Antropologický slovník (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění) aneb co by mohl o člověku vědět každý člověk* (pp. 4088). Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Spencer, B., & Gillen, Q.F.J. (1899). *The native tribes of Central Australia*. London: Macmillan and Co.

Šalanda, B. (2007a). Dábel. In S. Brouček & R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (p. 118). Praha: Mladá fronta.

Šalanda, B. (2007b). Pověst In S. Brouček & R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (pp. 793–794). Praha: Mladá fronta.

Šalanda, B. (2007c). Fabián In S. Brouček & R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (p. 205). Praha: Mladá fronta.

Šrámková, M. (2007). Pověrečná povídka In S. Brouček & R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (pp. 791–792). Praha: Mladá fronta.

Šír, J. (1904). Nynější pověsti o Libercoulovi. *Český lid*, 13(3), p. 134

Václavík, A. (1930). *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice: Musejní společnost v Luhačovicích.

Večerka, R. a kol. (2006). *K pramenům slov: úvod do etymologie*. Praha: Lidové noviny.

Vrhel, F. (2007). Tabu In S. Brouček & R. Jeřábek (Eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (p. 1042). Praha: Mladá fronta.

Wilson, W. (1976). The Evolutionary Premise in Folklore Theory and the "Finnish Method". *Western Folklore*, 35(4), pp. 241–249

7.3. Internetové zdroje

Janyšková, I. (2017). Tabu. In P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (Eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. Staženo z : <https://www.czechency.org/slovník/TABU> 12.3. 2018

URL: (poslední přístup: 9. 3. 2018)

Janyšková, I. (2017). NOA. In P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (Eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. Staženo z <https://www.czechency.org/slovník/NOA>. 9.3. 2018

Loucká, P. (1995). Jak vznikl lidský jazyk?. *Vesmír*, 77(295). Staženo z <https://vesmir.cz/cz/casopis/archiv-casopisu/1998/cislo-5/jak-vznikl-lidsky-jazyk.html> 11.4. 2018